

Ramadan in 2020: een traditie in het nauw

Een onderzoek naar de effecten van de coronamaatregelen op de ramadanbeleving van Nederlandse moslims in 2020.

Masterscriptie Religie en Samenleving
Universiteit Utrecht

Auteur: Pippi Kragtwijk (6682316)

Begeleider: dr. Margreet van Es
Tweede beoordelaar: Erik Meinema

Januari 2021

Inhoud

Dankwoord	3
Samenvatting	4
Summary	5
Hoofdstuk 1 Inleiding	6
1.1 Probleemstelling.....	6
1.2 De ramadan.....	8
1.3 Onderzoeksmethoden.....	8
1.4 Leeswijzer.....	10
Hoofdstuk 2 Theoretisch kader	12
2.1 Inleiding van de zeven dimensies van religie volgens Ninian Smart.....	12
2.2 De zeven dimensies van religie met betrekking tot dit onderzoek.....	13
2.3 Uitleg van de zeven dimensies volgens Smart.....	15
Hoofdstuk 3 Een algemene schets van de coronamaatregelen en het effect daarvan op religieuze praktijken in Nederland	19
3.1 Coronapandemie 2020.....	19
3.2 Coronamaatregelen in Nederland.....	20
3.3 Effecten van coronamaatregelen op religieuze praktijken in Nederland.....	21
Hoofdstuk 4 Een ‘normale’ ramadan volgens de respondenten	24
Hoofdstuk 5 De in de praktijk gemaakte aanpassingen van de respondenten gedurende de ramadan in 2020	29
5.1 De materiële dimensie.....	29
5.2 De sociale dimensie.....	35
5.3 Tussentijdse conclusie.....	43
Hoofdstuk 6 Persoonlijke beleving van de respondenten tijdens de ramadan in 2020 ..	44
6.1 De rituele dimensie.....	44
6.2 De emotionele dimensie.....	50
6.3 De doctrinaire, narratieve en ethische dimensie.....	53
6.4 Tussentijdse conclusie.....	58
Hoofdstuk 7 Conclusie	60
Bibliografie	66
Bijlagen	71

Dankwoord

De inspiratiebron voor dit onderzoek vormt de volgende hadith:

The Holy Prophet said, “If you hear of an outbreak of plague in a land, do not enter it; but if the plague breaks out in a place while you are in it, do not leave that place” (Sahih al-Bukhari 71:624)

Ik nam kennis van de hadith via sociale media. Ik las dat sommige moslims door de hadith geïnspireerd werden om de door de overheid gestelde coronamaatregelen zoals *social distancing* en het verzoek om zoveel mogelijk thuis te blijven op te volgen. Interessant vond ik dat een eeuwenoude religieuze bron dus relevant was ten tijde van een pandemie. Ik besloot voor mijn masterscriptie onderzoek te doen naar de invloed van de coronamaatregelen op religieuze praktijken. De ramadan vond plaats tijdens de zogeheten ‘eerste golf’ van de coronapandemie. De keuze was snel gemaakt en ik besloot onderzoek te doen naar de effecten van de coronamaatregelen op de beleving van de ramadan onder moslims in Nederland.

Dit onderzoek was niet mogelijk geweest zonder de zeven respondenten die ik heb mogen interviewen. Ik wil hen hartelijk danken voor hun openhartigheid en het delen van hun ervaringen. Ik ben hen dankbaar voor hun bereidheid om mee te werken en voor het kijken in hun leven en ziel. Daarnaast wil ik mijn scriptiebegeleider dr. Margreet van Es bedanken. Haar begeleiding heb ik als noodzakelijk en zeer prettig ervaren. Ik wil haar bedanken voor haar feedback, de adviezen en de steun. Ook wil ik de tweede beoordelaar van deze masterscriptie Erik Meinema bedanken voor zijn inzet. Als laatste wil ik mijn partner, familie en vrienden bedanken voor hun steun tijdens het voltooien van de masteropleiding *Religie & Samenleving* en het schrijven van deze masterscriptie. Dit onderzoek draagt bij aan een klein maar groeiend onderzoeksveld: religie ten tijde van de coronapandemie. Daarnaast heeft dit onderzoek een grote bijdrage geleverd aan mijn persoonlijke en academische ontwikkeling.

Samenvatting

In deze masterscriptie doe ik onderzoek naar de effecten van de coronamaatregelen op de ramadanbeleving van Nederlandse moslims in 2020. Ik doe dus onderzoek naar een, op dit moment, relatief nieuw onderzoeksgebied: religie ten tijde van een pandemie. Ik heb zeven willekeurig geselecteerde Nederlandse moslims geïnterviewd middels semigestructureerde diepte-interviews. Als theoretisch raamwerk gebruik ik de zeven dimensies van religie volgens de beschrijving van religiewetenschapper Ninian Smart. Dit om gedurende de gesprekken oog te houden voor zoveel mogelijk aspecten van de ramadan. Tegelijkertijd kan ik middels dit theoretisch raamwerk de onderzoeksresultaten op een systematische manier ordenen. De zeven dimensies bestaan uit (1) de doctrinaire dimensie, (2) de rituele dimensie, (3) de narratieve ofwel mythische dimensie, (4) de emotionele dimensie, (5) de ethische dimensie, (6) de sociale dimensie en (7) de materiële dimensie (Smart 1996).

Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat de ramadan als één van de vijf zuilen binnen de islam erg belangrijk is voor elk van de respondenten. Veel moslims, en ook de respondenten, ervaren de maand ramadan als een maand die in het teken staat van relationele banden aansterken, het tonen van solidariteit en het investeren in de relatie met God (Denny 2016, 100–107; Gordon 2002, 81–90; Powers 2015, 417–28; Shepard 2014, 99–111; Waines 2014, 91). Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat de coronapandemie en de bijhorende maatregelen van grote invloed zijn geweest op de ramadanbeleving van elke respondent. Ik analyseer welke concrete aanpassingen de respondenten in de praktijk hebben gemaakt en welk effect dit heeft gehad op hun innerlijke geloofsbeleving. Dit in vergelijking met de ramadanbeleving in de jaren daarvoor. Het blijkt dat het gemis van een plek zoals de moskee en de aanwezigheid van de geloofsgemeenschap erg groot is geweest. Dit heeft effect gehad op de mate waarin respondenten (spirituele) voldoening hebben gehaald uit de ramadan in 2020. Als gevolg zijn respondenten bijvoorbeeld gaan twifelen of ze tijdens de ramadan wel genoeg geïnvesteerd hebben in hun relatie met God. De mate waarin respondenten dit hebben ervaren verschilt en dit is afhankelijk van verschillende factoren, welke nader in de scriptie worden beschreven. Tevens reflecteer ik kritisch op de zeven dimensies van religie van Smart. Smart zegt met dit model religie op een allesomvattende manier te kunnen onderzoeken. Gebleken is, tijdens het uitvoeren van dit onderzoek, dat mijns inziens de zeven dimensies van Smart blinde vlekken bevatten.

Summary

In this master thesis, I am researching the effects of the corona measures on the experience of Ramadan of Dutch Muslims in 2020. Therefore, this is a relatively new research area: religion during a pandemic. For this thesis, I interviewed seven randomly selected Dutch Muslims through semi-structured in-depth interviews. The seven dimensions of religion according to the description of religion scientist Ninian Smart serve(d) as a theoretical framework. This allowed me to elaborate on as many aspects of Ramadan as possible during the interviews. At the same time, I use this theoretical framework to systematically organize the research results. The seven dimensions of religion are (1) the doctrinal dimension, (2) the ritual dimension, (3) the narrative or mythical dimension, (4) the emotional dimension, (5) the ethical dimension, (6) the social dimension, and (7) the material dimension (Smart 1996).

The results show that Ramadan, as being one of the five pillars of Islam, is very important for each of the respondents. Many Muslims, including the respondents, experience the month of Ramadan as a month devoted to strengthening relational ties, showing solidarity, and investing in the relationship with God (Denny 2016, 100–107; Gordon 2002, 81–90; Powers 2015, 417–28; Shepard 2014, 99–111; Waines 2014, 91). The results show that the corona pandemic and the associated measures have had a major impact on the Ramadan experience of each respondent. In this thesis, I analyse which concrete adjustments the respondents have made and how it affected their inner faith experience in comparison to their experiences of Ramadan during previous years. It appears that not being able to go to the mosque and the absence of the religious community has made it especially hard for the respondents. This affected the spiritual satisfaction of the respondents got from Ramadan in 2020. As a result, respondents, for example, started to doubt whether they had invested enough in their relationship with God during Ramadan. Different factors that influenced the extent to which this doubt occurred amongst the respondents are described in this thesis. Furthermore, I reflect critically on the seven dimensions of religion by Smart. Smart argues that he can investigate religion in an all-encompassing way with this model. During the conduct of this research, I however found that, in my opinion, the seven dimensions of Smart contain blind spots.

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Probleemstelling

Op 27 februari 2020 bevestigde minister Bruno Bruins en het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) dat er een eerste persoon in Nederland coronapositief was bevonden. Destijds was Nederland nog in onwetendheid over hoe de rest van het jaar eruit ging zien. Inmiddels is gebleken dat Covid-19 op ongekende schaal en op vele verschillende manieren een weerslag heeft gehad op de wereld. Zo ook op religieuze gemeenschappen in Nederland. Op donderdag 23 april 2020 begon de heilige vastenmaand ramadan. De negende maand van de islamitische kalender eindigde dat jaar op zaterdag 23 mei. Moslims in Nederland hebben gedurende die periode aanpassingen moeten maken vanwege de getroffen coronamaatregelen en de vastenmaand op een andere manier moeten inrichten dan de jaren daarvoor. Waar de vastenmaand normaliter bekend staat als een maand waarin de moslingemeenschap veel samenkomt met familie en vrienden, werden mensen in Nederland nu door de overheid gevraagd om vooral binnen te blijven en sociaal contact te mijden (Rijksoverheid 2020). Het is dus aannemelijk dat moslims dit jaar een andere, soberdere versie van de ramadan hebben beleefd dan voorgaande jaren. Dit blijkt ook uit meerdere nieuwsartikelen waarin moslims werden geïnterviewd over hun ervaringen tijdens de ramadan dat jaar. Zo wordt in het nieuwsartikel 'Ramadan tijdens corona: bidden via Zoom, eten in Hangouts' gesuggereerd dat men als oplossing voor de eenzame *iftars* in 2020 *iftars* via videobellen heeft georganiseerd (NRC 2020). In het artikel 'Sobere ramadan door corona: 'Verdrietig, zo'n lege moskee' wordt benadrukt dat een lege moskee en het niet kunnen samenkomen in het huis van God zwaar is geweest voor de gemeenschap (RTL 2020). Een artikel aangaande het Suikerfeest benadrukt het gebrek aan saamhorigheidsgevoel (NOS 2020). Desalniettemin wordt ook gesuggereerd dat door het gebrek aan sociale activiteiten er meer tijd was voor persoonlijke bezinning en dat men dit als prettig heeft ervaren (EenVandaag 2020; Parool 2020).

In deze masterscriptie onderzoek ik hoe verschillende moslims in Nederland de ramadan in 2020 hebben beleefd ten opzichte van voorgaande jaren en welke invloed de coronamaatregelen hebben gehad. Om de hoofdvraag te beantwoorden heb ik zeven

Nederlandse moslims gesproken middels semigestructureerde diepte-interviews. Tijdens het schrijven van deze masterscriptie is de officiële eerste coronabesmetting in Nederland nog geen jaar geleden geconstateerd. Dit verkennend en empirisch onderzoek draagt dan ook bij aan een klein maar groeiend onderzoeksgebied: religie ten tijde van de coronapandemie. Dat het een groeiend onderzoeksgebied is, blijkt bijvoorbeeld uit *Dossier Corona* (Universiteit Utrecht 2020). Op dit online platform publiceren religiewetenschappers sinds het begin van de coronapandemie artikelen met betrekking tot de pandemie en religie.

In deze masterscriptie staan de verhalen en ervaringen van de respondenten centraal. Ik analyseer deze verhalen en ervaringen aan de hand van de zeven dimensies van religie van Ninian Smart. De zeven dimensies bestaan uit (1) de doctrinaire dimensie, (2) de rituele dimensie, (3) de narratieve ofwel mythische dimensie, (4) de emotionele dimensie, (5) de ethische dimensie, (6) de sociale dimensie en (7) de materiële dimensie (Smart 1996). De zeven dimensies van religie worden in het theoretisch kader bestudeerd en uiteengezet. In deze masterscriptie wordt een veelomvattende traditie en een uitgebreid ritueel binnen de islam onderzocht: de ramadan. Om onderzoeksresultaten op een geordende en systematische manier te kunnen weergeven, heb ik bestudeerd hoe ik de onderzoeksresultaten op een wetenschappelijke wijze kon ordenen. De zeven dimensies van Ninian Smart bleken hiervoor een functioneel theoretisch raamwerk te zijn. Daarnaast zijn de zeven dimensies functioneel bij het bestuderen van de onderzoeksresultaten om oog voor zoveel mogelijk verschillende aspecten van de maand ramadan te houden. Hierbij ga ik er niet vanuit dat alle dimensies even relevant zijn voor het bestuderen van deze casus. Bij dit onderzoek horen de volgende deelvragen:

1. Welke coronamaatregelen heeft de Nederlandse overheid getroffen in de periode april-mei in 2020 die relevant kunnen zijn voor moslims en hun beleving van de ramadan?
2. Welke aanpassingen hebben respondenten in de praktijk gemaakt ten opzichte van voorgaande jaren?
3. Hoe hebben de respondenten deze veranderingen persoonlijk beleefd?
4. Wat zeggen de zeven dimensies van Ninian Smart op een meer abstract niveau over mijn empirische bevindingen?

1.2 De ramadan

Het vasten tijdens de maand ramadan is één van de vijf zuilen binnen de islam. Het is de vierde zuil en wordt *sawm* genoemd. De andere zuilen zijn de (1) geloofsbelijdenis (*sjahada*), (2) het verrichten van gebeden (*salat*), (3) het geven van aalmoezen (*zakaat*) en (5) de bedevaart naar Mekka (*hadj*). Het volgen van de richtlijnen van deze vijf zuilen is voor veel moslims belangrijk, omdat zij geloven dat dit van invloed is op het leven in het hiernamaals. Wel zijn er verschillen te constateren in hoeverre moslims dit naleven en praktiseren in het dagelijks leven (Denny 2016, 100–107; Shepard 2014, 99–111).

De ramadan vindt plaats gedurende de negende maand van de islamitische kalender. Wanneer de ramadan exact begint, verschilt per jaar en is afhankelijk van de stand van de maan. Gedurende deze maand zijn moslims verplicht om te vasten van net voor het aanbreken van de dageraad tot na zonsondergang. Als het vasten wordt verbroken volgt het avondgebed (*maghrib*) en de maaltijd (*iftar*). Er zijn mensen die niet hoeven te vasten zoals minderjarigen, ouderen of mensen die ziek zijn en vrouwen die zwanger zijn of menstrueren. Tijdens het vasten onthoudt men zich van eten, drinken, roken en geslachtsgemeenschap (Ibn ‘Abd Allâh ar-Râjihî, ‘Abd al-Muhsin al-‘Abbâd 2017). De eerste dag van de maand na de ramadan is een feestdag die bekend staat als *‘Id al-Fitr* oftewel het Suikerfeest. Dit wordt vaak gevierd met familie en vrienden. Een verscheidenheid van factoren zijn voor veel moslims belangrijk gedurende de ramadan zoals verzoening, relationele banden aansterken met de gemeenschap, solidariteit tonen aan armeren en investeren in de band met God. In deze periode neemt het moskeebezoek vaak in grote getalen toe (Denny 2016, 100–107; Gordon 2002, 81–90; Powers 2015, 417–28; Shepard 2014, 99–111; Verhoeve 1982, 318–19).

1.3 Onderzoeksmethoden

Dit onderzoek is gebaseerd op semigestructureerde diepte-interviews. In totaal heb ik zeven interviews afgenomen met Nederlandse moslims verschillend in gender, leeftijd, etnische achtergrond, woonplaats en opleidingsniveau. Sommige respondenten hebben benoemd tot welke stroming binnen de islam ze horen. Hierbij waren er verschillen onder de respondenten. Daarnaast verschillen ze ook in mate van praktiseren. Bij alle respondenten speelt het geloof echter een belangrijke rol in het dagelijks leven en vormt het een belangrijke leidraad in het leven. In totaal heb ik vijf vrouwen en twee mannen

geïnterviewd. Eén van de respondenten is een Nederlandse bekeerling zonder migratieachtergrond. Twee van de zeven respondenten hebben een Syrische achtergrond. Eén daarvan woont nu zes jaar in Nederland, de ander al bijna dertig jaar. Daarnaast hebben vier van de zeven respondenten een Marokkaanse achtergrond. In alle vier de gevallen zijn de ouders of grootouders als arbeidsmigranten naar Nederland verhuisd en hebben zij in Nederland vaak een groot gezin gesticht. De gemiddelde leeftijd van de respondent is 34 jaar. De jongste respondent was 23 jaar en de oudste respondent 44 jaar. De respondenten zijn benaderd via verschillende kanalen, zoals studentenverenigingen, moskeeën en via mijn eigen persoonlijke netwerk. Daarnaast heb ik één respondent benaderd voor een interview via een nieuwsartikel. De naam van de desbetreffende respondent werd in dit artikel genoemd en via zijn contactgegevens op zijn website heb ik hem benaderd. De selectie van respondenten is willekeurig en er is niet bewust gekozen voor een specifieke doelgroep. Er is een pragmatische selectie gemaakt op basis van de bereidheid van mensen om zich te laten interviewen.

Tijdens de semigestructureerde interviews heb ik een vragenlijst als leidraad aangehouden. De vragen waren onderverdeeld in de hierboven beschreven dimensies van Ninian Smart. Hierbij werden sommige dimensies uitgebreider besproken dan andere omdat deze voor de respondenten relevanter bleken te zijn. De vragen werden grofweg per dimensie gesteld maar niet in de volgorde zoals Smart deze schetst. Zo stelde ik de vragen die betrekking hadden op de doctrinaire dimensie als eerste en vragen met betrekking tot de emotionele dimensie als laatste. Dit omdat de vertrouwensband die gedurende het gesprek werd opgebouwd gunstig kon zijn bij het bespreken van emoties. Zoals benoemd hield ik gedurende de interviews een vragenlijst aan als leidraad maar was er tevens de vrijheid om daar enigszins van af te wijken. De interviews vonden plaats in de moskee of bij de respondenten thuis. Voorafgaand aan het interview heb ik een voorgesprek met de respondenten gehouden. Dit was per telefoon en we wisselden hierbij alvast wat informatie uit. Ik bracht vaak anderhalf á twee uur met de respondenten door. Het daadwerkelijke semigestructureerde interview duurde vaak rond de zestig minuten.

Religie heeft in mijn opvoeding geen rol gespeeld en ook nu ben ik geen lid van een religieuze gemeenschap. Wel heb ik in de loop van mijn leven een grote interesse ontwikkeld in andere culturen, leefwijzen en ideologieën. De interactie met mijn respondenten verliep prettig en de sfeer tijdens de gesprekken was ontspannen. Zowel over mijn eigen religieuze identiteit als over mijn seculiere, religiewetenschappelijke benadering ben ik transparant geweest tegenover de respondenten. De respondenten

waren gedurende het gesprek bereid ervaringen, gevoelens of woorden nader uit te leggen, te vertalen of gedetailleerder toe te lichten. Dit heeft bijgedragen aan het zo gedetailleerd mogelijk kunnen beschrijven en begrijpen van de gevoelens en ervaringen van de respondenten. Mijn journalistieke achtergrond kwam goed van pas bij het afnemen van de interviews. Ik heb geleerd om door te vragen en dat wellicht enigszins ongemakkelijke stiltes in een gesprek kunnen bijdragen aan interessante onderzoeksresultaten. De momenten in gesprekken waar ik bewust stil bleef, greep het merendeel van de respondenten aan om hetgeen wat ze zojuist verteld hadden nog eens gedetailleerder te beschrijven.

De gesprekken zijn in het Nederlands en soms in het Engels gevoerd en handmatig gecodeerd. Er werd soms Engels gesproken omdat enkele respondenten een migratieachtergrond hebben en zich beter konden verwoorden in het Engels. Dit betrof dan vaak emoties en gevoelens. Uitspraken van de respondenten worden in deze scriptie letterlijk geciteerd. Anekdoten die geen betrekking hadden op de ramadan zijn niet opgenomen in het transcript. De onderzoeksresultaten zijn geanonimiseerd. Wel is er in de bijlage een overzicht opgenomen met een zeer beknopte beschrijving van de respondenten. Belangrijk om te benadrukken is dat de onderzoeksresultaten niet representatief zijn voor de gehele moslimgemeenschap. Het is een greep uit de ervaringen en verhalen van Nederlandse moslims gedurende de vastenmaand ramadan in 2020.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk twee zet ik de zeven dimensies van religie volgens de beschrijving van Ninian Smart uiteen in het theoretisch kader. In hoofdstuk drie schets ik een algemeen beeld van de coronapandemie en de bijhorende coronamaatregelen die relevantie hadden voor moslims wat betreft hun beleving van de ramadan. In hoofdstuk vier schets ik een beeld van hoe respondenten een 'normale' ramadan omschrijven. In hoofdstuk vijf beschrijf ik welke concrete aanpassingen de respondenten vergeleken met voorgaande jaren in de praktijk hebben gemaakt. Met name voorbeelden uit de materiële en sociale dimensie komen hierin terug. Tevens bespreek ik wat het effect van deze veranderingen is geweest op de ramadanbeleving van de respondenten. In hoofdstuk zes wijd ik hier meer aandacht aan. Daar beschrijf ik wat de coronamaatregelen met de innerlijke geloofsbeleving van de respondenten hebben gedaan. Allereerst beschrijf ik hoe men rituelen heeft beleefd in 2020 vergeleken met de jaren daarvoor. Dit heeft betrekking op de rituele dimensie van

Smart. Vervolgens analyseer ik wat het effect van de pandemie op de gemoedstoestand van de respondenten is geweest. Dit heeft betrekking op de emotionele dimensie van Smart. Als laatste is middels de doctrinaire, narratieve en ethische dimensie beschreven hoe respondenten betekenis hebben gegeven aan de coronapandemie met behulp van hun islamitische overtuiging. Deze drie dimensies zijn samengevoegd in hoofdstuk zes omdat ze moeilijk van elkaar zijn te onderscheiden. Daarnaast kregen deze drie dimensies in de gesprekken met de respondenten minder aandacht dan de materiële, sociale, rituele en emotionele dimensie. In hoofdstuk zeven trek ik de belangrijkste conclusies uit dit onderzoek, reflecteer ik kritisch op de theorie van Smart met betrekking tot dit onderzoek en doe ik suggesties voor eventueel vervolgonderzoek.

Hoofdstuk 2

Theoretisch kader

2.1 Inleiding van de zeven dimensies van religie volgens Ninian Smart

In deze scriptie probeer ik een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de veranderingen gedurende de ramadan in 2020 als gevolg van de coronapandemie en de lockdown. Hoofdzakelijk is in deze masterscriptie gewerkt met een theoretisch raamwerk van Ninian Smart: *the seven dimensions of the sacred* oftewel *the seven dimensions of religion* (Smart 1996). Smart doet middels zeven dimensies een poging om alle aspecten van verschillende religies onder te brengen in zeven categorieën. De keuze voor het gebruiken van dit model is tweeledig. Enerzijds biedt het een interessant theoretisch raamwerk om de onderzoeksresultaten op een overzichtelijke en systematische manier te ordenen. Anderzijds kan ik middels de dimensies oog houden voor zoveel mogelijk verschillende aspecten van de maand ramadan.

Volgens het model van Smart kunnen verschillende aspecten van religie worden ondergebracht in zeven dimensies, namelijk in (1) de doctrinaire dimensie, (2) de rituele dimensie, (3) de narratieve ofwel mythische dimensie, (4) de emotionele dimensie, (5) de ethische dimensie, (6) de sociale dimensie en (7) de materiële dimensie (Smart 1996). In zijn boek *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of World's Beliefs* licht Smart toe wat zijn beweegreden was voor het ontwikkelen van dit model. Religie werd volgens Smart tot dusver voornamelijk bestudeerd vanuit een westers en christelijk perspectief. Dat was een product van het koloniale tijdperk en ongelijke culturele machtsverhoudingen. Er moest volgens Smart geput worden uit verschillende disciplines. Interculturele termen moesten in de toekomst deel uitmaken van verdere onderzoeken en gebruikt worden binnen het onderwijs (Gates 2001; Levine 1997, 11–23; Smart 2013, ix–xiv). De zeven dimensies ontwikkelde hij om verschillende, ook niet-christelijke, religies op een overzichtelijke en naar zijn idee allesomvattende manier te kunnen beschrijven. Later in dit hoofdstuk licht ik toe of ik mij kan vinden in de claim die Smart hiermee maakt. Daar heb ik namelijk mijn kanttekeningen bij.

Smart putte zelf uit vakdisciplines als religiewetenschappen, wetenschapsfilosofie en onderwijswetenschappen. Hij deed onderzoek naar verschillende religies en hoe deze

religies zich hebben ontwikkeld binnen verschillende culturen en historische contexten (Barnes 2000, 315–32; Barnes 2001, 317–19). Smart deed hierbij een poging om de beschrijvende term *religie* te verruimen. Zowel klassieke monotheïstische religies, als filosofen met een humanistische achtergrond en seculiere ideologieën werden in zijn onderzoeken betrokken (Rennie 1999, 63–68). Smart promootte het denken en werken vanuit fenomenologisch gedachtegoed (Smart 1973, 49–74; Smart 1996, 3–8). De term fenomenologie verwijst in de praktijk vaak naar een werkwijze waarbij onderzoekers gebruiken en leerstellingen van een ander beschrijven en proberen het eigen oordeel zoveel mogelijk achterwege te laten (Bowie 2006, 1–12). Smart zegt dat in zijn werkwijze empathisch begrip en objectiviteit centraal staan om op die manier het leven en de gedachte van een ander te kunnen bestuderen (Smart 1996, 3–7). Er zijn meerdere wetenschappers die net als Ninian Smart de fenomenologische benadering toepassen bij het verrichten van onderzoek, maar er zijn ook wetenschappers die hun kritiek hebben geuit op de onderzoeksmethode. De onderzoeksmethode zou vanuit wetenschappelijk oogpunt blinde vlekken bevatten en vanwege die reden gebrekkig zijn. Dit omdat, wanneer binnen onderzoek alleen gebruiken en leerstellingen van een ander beschreven worden, historische en gesitueerde context genegeerd wordt. Vanwege het gebrek aan context zouden onderzoeksresultaten niet objectief maar subjectief zijn (Allen 2010, 203–25).

2.2 De zeven dimensies van religie met betrekking tot dit onderzoek

In de vorige deelparagraaf heb ik bondig toegelicht wat de relevantie is van de zeven dimensies van religie met betrekking tot dit onderzoek. Het dient als een theoretisch raamwerk om onderzoeksresultaten op een systematische manier te ordenen. Daarnaast heb ik de zeven dimensies actief betrokken bij het opstellen van de vragenlijst voor de interviews en bij de analyse van de getranscribeerde interviews. Op die manier heb ik oog kunnen houden voor allerlei verschillende aspecten van de maand ramadan. In deze deelparagraaf licht ik toe op welke manier ik de theorie toepas, die enigszins afwijkt van die van Smart. Daarnaast beschrijf ik enkele kritiekpunten op de theorie van Smart.

Smart beschrijft in zijn boek dat de dimensies als een multidimensionaal model kunnen dienen om accentverschillen aan te brengen. Religies kunnen op die manier bijvoorbeeld met elkaar vergeleken worden en van elkaar onderscheiden worden. In mijn onderzoek gebruik ik de zeven dimensies niet zozeer ten aanzien van de islam als geheel of om de islam met een andere religie te vergelijken, maar ik richt mijn blik specifiek op de

vastenmaand ramadan. Hierin wijk ik dus enigszins af van wat Smart zelf doet. Ik breng accentverschillen aan door de ramadanbeleving in 2020 te vergelijken met de ramadanbeleving in de jaren daarvoor. Hierbij ga ik er overigens niet vanuit dat alle dimensies even relevant zijn voor de casus die ik heb onderzocht. Dit benadrukt Smart zelf ook: er zijn religies waarbij dimensies zwak of zelfs afwezig zijn.

Smart zet in zijn boek de dimensies één voor één uiteen en schetst een beeld van hoe religie functioneert en hoe het dagelijks leven van mensen vormgeeft. Echter, wordt religie naar mijn idee door Smart met name van 'bovenaf' bestudeerd en minder van 'binnenuit'. In deze scriptie wil ik religie juist meer van 'binnenuit' bestuderen. Als voorbeeld gebruik ik de sociale dimensie. Deze dimensie bleek gedurende dit onderzoek een groot en belangrijk onderdeel te zijn en erg te zijn beïnvloed door de coronamaatregelen. Smart spreekt in zijn boek bij de sociale dimensie met name over individuele typen binnen een geloofsgemeenschap en de samenstelling van religieuze maatschappijen op internationaal niveau. Minder lees ik over het belang van sociale contacten binnen religieuze gemeenschappen en de rol die het sociale aspect speelt bij het groeien, of afzwakken, van geloof en spiritualiteit. Wellicht valt dit te wijten aan de (grote) omvang van het onderzoeksveld van Smart en is dit de reden dat hij weinig details en bevindingen op kleinere schaal deelt. In dit onderzoek is een poging gedaan nauwkeuriger te beschrijven hoe een dergelijk sociaal systeem functioneert. Zo beschrijf ik in dit onderzoek de invloed van de aanwezigheid (of afwezigheid) van sociale factoren tijdens de ramadan. Ik licht toe hoe de gemeenschap invulling geeft aan het sociale element van de ramadan en in welke mate dit is beïnvloed door de coronamaatregelen.

Mijn belangrijkste kritiekpunten op de zeven dimensies zijn onder andere dat Smart van mening is religie op deze manier op een allesomvattende manier te bestuderen. Ik denk dat hij enkele aspecten over het hoofd ziet doordat hij een groter geheel op macroniveau bestudeerd en hierbij niet inzoomt op het kleinere geheel en minder tot geen bevindingen op microniveau deelt. In dit onderzoek ben ik enigszins vrij geweest in de interpretatie van de zeven dimensies en heb ik een poging gedaan om religie meer van 'binnenuit' te bestuderen in plaats van 'bovenaf'. Ik heb hiermee de vrijheid toegeëigend om religie en traditie op een meer gedetailleerde en gepersonaliseerde manier te omschrijven dan dat Smart dat doet. Daarnaast maakt Smart in zijn boek claims waarbij hij de indruk wekt dat zijn bevindingen representatief zijn voor een gehele geloofsgemeenschap. Dit terwijl geloofsgemeenschappen, zoals de islam, een mozaïek zijn aan verschillende stromingen, interpretaties en rituelen. Er kan dus mijns inziens niet

gesteld worden dat claims representatief en universeel zijn voor één en dezelfde geloofsgemeenschap. De onderzoeksresultaten van deze scriptie zijn niet representatief voor de gehele moslimgemeenschap in Nederland, het is slechts een selectie van ervaringen van Nederlandse moslims gedurende de ramadan in 2020. Een laatste punt van kritiek op de zeven dimensies van Smart is dat er aspecten zijn die niet duidelijk binnen één dimensie passen maar onder meerdere dimensies geschaard kunnen worden. Dit zorgde bijvoorbeeld voor enige twijfel bij het opstellen van de vragenlijst en het analyseren van de semigestructureerde interviews waarbij ik keuzes moest maken welke onderwerpen tot welke dimensies behoorden.

2.3 Uitleg van de zeven dimensies volgens Smart

Voor Smart bieden de zeven dimensies als het ware een checklist van aspecten waaruit een religie kan bestaan. Maar daarnaast biedt het ook een functionele afbakening van religies in plaats van strikte definities (Smart 1996, 8–9). Smart legt in zijn boek *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs* de zeven dimensies als volgt uit. De eerste dimensie is de doctrinaire dimensie. Doctrines vormen volgens Smart een systeem waarbij duidelijkheid en intellectuele onderbouwing wordt gegeven aan hetgeen wat mythologische en symbolische taal mensen probeert duidelijk te maken. Zo danken wereldreligies volgens Smart hun succes aan het totaalbeeld en samenhangend systeem van leerstellingen en opvattingen. Het zijn de opvattingen die door een religieuze gemeenschap worden geleerd en aangehangen zoals het geloven in de dag des oordeels en in *tawhid*: het geloven in de eenheid van God en monotheïsme (Marranci 2008, 21–38; Ramadan 2005, 115–120; Waines 2014, 321). Het naleven van de richtlijnen van de vijf zuilen van de islam, waar het vasten tijdens de ramadan er één van is, en het eten van halal voedsel behoren ook tot deze dimensie (Shepard 2014, 99–111). Wat betreft de ramadan is het begrip *taqwa* een interessante leerstelling, zo worden moslims gevraagd om tijdens de ramadan te investeren in hun relatie met God. In de praktijk doet men dit bijvoorbeeld door God meer te gedenken, meer uit de Koran te lezen, de moskee intensiever te bezoeken (al-‘Āsī 2012, 1–24). Smart zegt dan ook dat de doctrinaire dimensie nauw verbonden is aan de rituele dimensie. Dit omdat een ritueel als meditatie de kracht van een leer kan laten inzien. Het draagt bij aan de spirituele beleving. Smart benoemt overigens dat het binnen de doctrinaire dimensie niet expliciet om vastgelegde religieuze doctrines gaat maar ook filosofische kanten van religie betreft.

De tweede dimensie is de rituele dimensie. Dit is het aspect van religie dat activiteiten omvat als aanbidding, meditatie, bedevaart, opoffering, sacramentele riten en genezingsactiviteiten (Smart 1996). Gepraktiseerde rituelen hebben vaak een vorm van uiterlijk gedrag volgens Smart, zoals het sluiten van de ogen bij het doen van het gebed, en dit hangt vaak samen met een innerlijke intentie om contact te maken met de onzichtbare en bovennatuurlijke wereld. Bij het uitvoeren van rituelen focust men zich vaak op een subject zoals voorouders of God. Smart omschrijft ritueel ook wel als een onderdeel van een rite waarbij men door middel van zelfbeheersing en focus streeft naar het bereiken van een hogere status van bewustzijn. Zoals wanneer iemand bidt en zich dusdanig focust op het gebed en hierdoor het gevoel heeft contact te maken met het transcendent. Rituelen worden vaak op eenzelfde plek uitgevoerd maar dit hoeft niet altijd zo te zijn. Zo vindt het kinderdoopsel binnen christelijke kringen vaak plaats in de kerk maar kan de rituele wassing bij de islam zowel thuis als in de moskee maar ook op andere plekken verricht worden. Rituelen met betrekking tot de ramadan die in deze scriptie besproken worden zijn onder andere bidden, smeekbeden verrichten, geven van aalmoezen en het intensiever gedenken van God.

De narratieve ofwel mythische dimensie is de derde dimensie binnen de theorie van Ninian Smart. Elke religie heeft volgens Smart zijn verhalen: het verhaal van het leven, de dood en de opstanding van Christus staan bijvoorbeeld centraal in het christelijk geloof. Kenmerkend is dat mythen vaak symbolische thema's en een ethische boodschap bevatten. Ze verklaren bijvoorbeeld een oorsprong, leggen een weg naar verlossing uit of het overwinnen van een probleem (Smart 1996). Verhalen en mythen kunnen gaan over het leven van de profeet Mohammed en zijn metgezellen, over engelen of djinns (onzichtbare wezens) (Powers 2015, 417–428; El-Zein 2009, ix–xviii). Verhalen gaan niet altijd over God of het transcendent maar ook over andere historische gebeurtenissen van religieuze tradities. Ze kunnen de trots op voorouders en nationale helden versterken en geven een herinnering aan het collectieve verleden en identiteit aan een groep, aldus Smart. Deze verhalen hebben niet als doel leerstellingen op te leggen maar kunnen wel verklarend van aard zijn zoals verhalen over de door God opgelegde beproevingen of bestraffingen. Daar zal in deze scriptie aandacht aan worden besteed, het bleek namelijk dat soortgelijke verhalen werden gedeeld tijdens de ramadan in 2020.

Ervaring, zoals het deelnemen aan een ritueel, creëert emotie en emotie creëert een gevoel van het ervaren van de transcendent wereld. Smart beschrijft onder andere op deze manier de vierde dimensie: de emotionele en ervaringsgerichte dimensie. Echter,

zal in deze scriptie gesproken worden over de emotionele dimensie. Dit omdat wanneer respondenten antwoord geven op vragen die vallen binnen deze dimensie, ze veelal teruggrijpen op gevoelens en emotie. Volgens Smart houdt de emotionele dimensie de andere dimensies in stand: dit aangezien rituelen zonder gevoel 'koud' zijn, doctrines zonder ontzag 'droog' zijn en mythen die luisteraars niet ontroeren 'zwak' zijn. Uit dit onderzoek zal blijken dat andere dimensies ook de emotionele dimensie in stand houden: zo is de materiële dimensie van grote invloed op het ervaren van emoties. Smart zegt dan ook dat plekken een ervaring en emotie als het ware kunnen 'aanzetten', zoals bij het binnenlopen van een gebedsgebouw (Smart 1996). De ramadan is voor mijn respondenten een 'emotionele' maand. In deze periode focussen ze zich op het meer tijd besteden aan zowel familie en vrienden als aan het geloof en God. Deze factoren dragen bij aan de spirituele groei waar onder ander mijn respondenten naar streven tijdens de ramadan.

In dit onderzoek is het minst aandacht besteed aan de vijfde dimensie: de ethische dimensie. Dat is omdat deze dimensie minimaal ter sprake kwam tijdens de gesprekken met de respondenten en daarnaast overlapt met de sociale dimensie. Volgens de beschrijving van Smart omvat deze dimensie voorschriften die voortgebracht zijn vanuit religieuze tradities zoals de Sharia in de islam. Mensen kunnen zich vanwege bronnen gewezen of zelfs verplicht voelen om bepaalde richtlijnen op te volgen. Deze richtlijnen kunnen invloed hebben op de motivatie van mensen om goed en opmerkzaam te zijn; 'juist gedrag' is voor sommigen cruciaal voor het hiernamaals (Smart 1996). Zoals het meedoen aan de ramadan omdat dit één van de vijf zuilen is binnen de islam. Met betrekking tot deze dimensie is met de respondenten onder andere gesproken over in hoeverre ze met behulp van hun islamitische overtuiging zichzelf en/of anderen hebben gemotiveerd zich wel of niet te houden aan de coronamaatregelen tijdens de ramadan.

De sociale dimensie is de zesde dimensie. Smart beschrijft met name hoe religies geïnstitutionaliseerd zijn en beschrijft enkele plekken waar geloofsgemeenschappen zich veel bevinden zoals gebedsgebouwen. Smart geeft per religie een overzicht van sleutelfiguren zoals goeroes, pastoors, rabbijnen, imams, sjamanen, enzovoort. Volgens hem worden deze personen vaak gezien als een wijze leider en zijn ze een voorbeeld voor de geloofsgemeenschap. Zoals in de vorige deelparagraaf beschreven deelt Smart minder over het belang van sociale contacten binnen religieuze gemeenschappen en de rol die het sociale aspect speelt bij het groeien, of afzwakken, van geloof en spiritualiteit. Gedurende de ramadan is het sociale aspect erg belangrijk. Deze periode staat voor veel moslims in

het teken van saamhorigheid en in de praktijk uit zich dit in veel familiebezoek en sociale ramadan-gerelateerde activiteiten zoals *iftars*.

De laatste dimensie is de materiële dimensie. Materiële creaties zijn gebouwen, iconen, beeldhouwwerken, boeken, preekstoelen en ruimtes zoals een moskee. Deze ruimtes hebben vaak een religieuze functie maar ook een sociale functie. Een moskee kan dienen als een gebedsruimte maar ook als een plek voor educatieve of sociale activiteiten. Gedurende de ramadan zijn de moskee, privéwoningen en bijvoorbeeld culturele instellingen plekken waar moslims samenkomen. Daarnaast gebruiken sommige moslims gedurende de ramadan decoratie en speciaal servies. Uit de gesprekken met de respondenten blijkt dat de materiële dimensie voor hen erg belangrijk is maar de beschrijving van Smart over de materiële dimensie is niet erg uitgebreid. Daarom maak ik gebruik van het werk van prof. dr. Birgit Meyer om deze dimensie goed te kunnen doorgronden. Haar bevindingen gaan dieper in op de relatie tussen materialiteit, sociale interactie en geloofsbeleving. In haar haar onderzoeken concentreert Meyer zich op hoe gelovigen, objecten en plaatsen zich tot elkaar verhouden. Het blijkt dat deze factoren sterk met elkaar verweven zijn en de spirituele beleving van een individu en een geloofsgemeenschap kunnen versterken.

De dimensies tezamen vormen een netwerk en kunnen in elkaar overvloeien en elkaar overlappen. In de praktijk bleek dat vooral de materiële, sociale, rituele en emotionele dimensie relevant waren in de verhalen van mijn respondenten over de ramadan in 2020 in vergelijking met de ramadan in de jaren daarvoor. In deze scriptie wordt daarom meer aandacht besteedt aan deze dimensies dan aan de doctrinaire, narratieve en ethische dimensie. In de conclusie bespreek ik op een kritische manier in hoeverre de theorie van Smart helpt om verschillende aspecten van de vastenmaand goed te kunnen analyseren.

Hoofdstuk 3

Een algemene schets van de coronamaatregelen en het effect daarvan op religieuze praktijken in Nederland

Op 27 februari 2020 werd een eerste persoon officieel positief getest op Covid-19 in Nederland. In landen als China en Italië waren er enkele weken daarvoor al veel positieve besmettingen. De ziekenhuizen lagen op die plekken overvol en het dodental liep op. Naar aanleiding van het stijgende aantal besmettingen in Nederland werd er halverwege maart een maatregelenpakket aangekondigd dat de bewegingsvrijheid van Nederlanders op meerdere aspecten zou inperken. In dit hoofdstuk is een bondige tijdlijn geschetst van de coronamaatregelen in Nederland in 2020. Hierin is opgenomen welke weerslag dit heeft gehad op religieuze praktijken in Nederland en hoe islamitische geloofsgemeenschappen op de maatregelen gereageerd hebben. Uiteindelijk zou de eerste golf coronabesmettingen in het voorjaar opgevolgd worden door een tweede golf in het najaar. Daarbij werden opnieuw maatregelen getroffen. In dit hoofdstuk worden enkel de coronamaatregelen tot en met eind juni, en dus tot het einde van de eerste golf, beschreven. Dit omdat dit onderzoek de invloed van de coronamaatregelen gedurende de ramadan bestudeerd en de ramadan in 2020 plaatsvond tussen donderdag 23 april en zaterdag 23 mei. Daarnaast is in dit hoofdstuk de focus zoveel mogelijk gelegd op de coronamaatregelen met relevantie voor moslims en hun beleving van de ramadan.

3.1 Coronapandemie 2020

Covid-19 is een ziekte die wordt veroorzaakt door het coronavirus oftewel SARS-CoV-2. De *World Health Organization* hoorde voor het eerst over dit nieuwe virus in december 2019. In de miljoenenstad Wuhan in China steeg het aantal positieve coronabesmettingen snel en was er geen vaccin voorhanden. Er heerste de angst dat het virus al snel veel mensen ziek zou maken met eventueel de dood tot gevolg. Daarom moesten de inwoners van Wuhan in thuisisolatie. Chinese autoriteiten deden onderzoek en constateerden begin december dat mensen met coronaverdenkingen klachten hadden als koorts, verkoudheidsklachten, een droge hoest en vermoeidheid. Volgens onder andere het WHO

en het RIVM verspreidt het virus zich door druppeltjes in de lucht, bijvoorbeeld veroorzaakt door hoesten en niezen. Mensen kunnen besmet raken als ze die druppeltjes inademen of bijvoorbeeld via hun handen in de mond, neus of ogen krijgen. Alhoewel iedereen besmet kan raken en aan het virus kan overlijden, lopen mensen ouder dan zestig jaar en mensen met onderliggende medische problemen extra risico. Denk hierbij aan hart- en longproblemen, diabetes, kanker, obesitas en een hoge bloeddruk. Uiteindelijk kan de ziekte luchtwegklachten en koorts veroorzaken en in ernstige gevallen ademhalingsproblemen (RIVM 2020).

3.2 Coronamaatregelen in Nederland

De eerste Nederlander werd dus op 27 februari 2020 officieel positief getest. Op 9 maart vroeg minister-president Mark Rutte de Nederlandse bevolking te stoppen met handen schudden en op 11 maart 2020 verklaarde de *World Health Organization* de corona-uitbraak tot een officiële pandemie.¹ Tot eerdere pandemieën behoren onder andere de pokken, cholera, tyfus en de Spaanse griep. Op 12 maart 2020 werd tijdens een persconferentie door minister-president Rutte, minister van Medische Zorg Bruno Bruins en directeur van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) Jaap van Dissel de ‘intelligente lockdown’ aangekondigd. Maatregelen bleven geldig tot eind maart. Later zou blijken dat deze einddatum steeds verder zou worden opgeschoven om de verspreiding van het virus tegen te gaan. Als onderdeel van deze ‘intelligente lockdown’ werden evenementen met meer dan honderd personen afgelast en moesten Nederlanders zoveel mogelijk thuiswerken. De maatregelen werden halverwege maart al snel verlengd tot 6 april en daarbij moesten ook scholen, kinderopvang, horeca, sportclubs en coffeeshops sluiten. Contactberoepen zoals de kapper konden hun beroep tijdelijk niet uitoefenen. Er werden economische maatregelen getroffen om de schade op te vangen: een ‘noodpakket’ van tientallen miljarden euro’s moest de economie redden. Ondertussen werd de testcapaciteit in Nederland uitgebreid om zoveel mogelijk mensen te testen op het virus. Inmiddels raakten de ziekenhuizen overbelast en lagen intensive-care afdelingen vol met coronapatiënten. De hoeveelheid IC-bedden werd stelselmatig opgeschroefd om het aantal patiënten op te kunnen vangen. Vanaf dat moment leefde Nederland in een

¹ Besmettelijke ziekte die zich over een groot deel van de aarde, m.n. een continent of alle continenten, verspreidt. Bron: Van Dale. z.d. “Pandemie.” <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/pandemie#.X6PmmZNKicY>.

‘anderhalvemetersamenleving’ waarbij men werd gevraagd zoveel mogelijk thuis te werken, thuis te blijven bij enige vorm van verkoudheidsklachten en te allen tijde 1,5 meter afstand tot elkaar te houden.

Op 21 april 2020 besloot het kabinet de maatregelen te verlengen tot 20 mei. Horeca bleef gesloten en evenementen als festivals, (religieuze) evenementen en sportwedstrijden bleven verboden. Het aantal besmettingen daalde en versoepelingen lagen in het vooruitzicht. Regels omtrent zoveel mogelijk thuiswerken en afstand houden bleven maar uiteindelijk mochten op 11 mei contactberoepen en buitensporten weer uitgeoefend worden. Langzaamaan ging Nederland van het slot. Horeca, scholen, musea en bioscopen mochten op 1 juni weer open, zij het onder strenge voorwaarden zoals een maximum van dertig gasten tegelijkertijd, en vanaf 1 juli waren bijeenkomsten met maximaal honderd personen weer toegestaan. Tegen het einde van het jaar 2020 waren er 80 miljoen geregistreerde besmettingen wereldwijd, waarvan ruim 1,8 miljoen (geregistreerde) doden.

3.3 Effecten van de coronamaatregelen op religieuze praktijken in Nederland

Voor samenkomsten in religieuze gebedshuizen golden er andere maatregelen dan voor de horeca, scholen en sportclubs. Minister-president Mark Rutte verwees naar artikel 6 van de Grondwet: ‘Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behouden ieders verantwoordelijkheid volgens de wet’ (Art. 6 lid 1 Grondwet). Het tweede lid van dit artikel luidt: ‘De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden’ (Art. 6 lid 2 Grondwet). Met deze grondwet kon er dus geen verbod worden gelegd op religieuze bijeenkomsten in gebedshuizen.

De overheid maakte in overleg met verschillende koepels van geloofsgemeenschappen afspraken om verspreiding van het coronavirus te voorkomen. Deze vrijwillige afspraken werden in maart vastgelegd in het *Communiqué ‘Behoedzaam vieren van geloof’* (Rijksoverheid 2020). Het Centraal Joods Overleg, het Contactorgaan Moslims en Overheid, de Hindoeraad, de Boeddhistische Unie en het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken werkten hieraan mee. De onderstaande uitgangspunten werden door

de koepelorganisaties in eigen kring geadviseerd en aanbevolen, maar waren in feite dus niet verplicht:

- Religieuze organisaties beperken de fysieke aanwezigheid bij alle samenkomsten tot maximaal dertig personen (exclusief betrokkenen bij de dienst).
- Onder de dertig aanwezigen (exclusief betrokkenen bij de dienst) wordt 1,5 meter afstand gehouden en gehandeld volgens de voorschriften van het RIVM.
- Diensten zijn zoveel mogelijk digitaal.
- Het onthouden van samenzang wordt geadviseerd en het dragen van mondmaskers aanbevolen.

Naar aanleiding van het *Communiqué 'Behoedzaam vieren van geloof'* besloten religieuze gemeenschappen ieder voor zich om gebedshuizen te sluiten of samenkomsten met maximaal dertig mensen te organiseren. De ramadan vond in 2020 plaats tussen 23 april tot 23 mei. Dit betekent dat gedurende deze periode moskeeën in Nederland een maximum van dertig mensen tegelijkertijd mochten binnenlaten voor bijvoorbeeld preken, gezamenlijke maaltijden en gebedsdiensten. Zowel binnen als buiten de moskee werd men gevraagd drukte te vermijden en de 1,5 meter de waarborgen. Moskeeën gaven veelal gehoor aan de adviezen en vroegen de geloofsgemeenschappen de maatregelen op te volgen. Normaliter gaan veel moslims na de *iftar* vaak even naar de moskee om elkaar te begroeten en samen te bidden. De voorspelling in 2020 was dat groepjes mensen in plaats daarvan buiten gingen hangen. Sommige moskeeën lieten vrijwilligers 's avonds door de wijk surveilleren om mensen te wijzen op de maatregelen en aan te sporen naar huis te gaan. Daarnaast werden gebedsdiensten digitaal georganiseerd en werden vieringen afgelast. Wat betreft het bezoeken van de moskee werd men vaak verzocht het wasritueel thuis te doen, bij binnenkomst de handen te desinfecteren en een mondkapje te dragen. In sommige gevallen werd gevraagd een eigen gebedskleed mee te nemen.

Daarnaast was een dringende oproep van het kabinet om niet meer dan drie mensen tegelijkertijd thuis te ontvangen en überhaupt het ontvangen van gasten zoveel mogelijk te beperken. Zo vroeg minister-president Mark Rutte een week voor de start van de ramadan in 2020 moslims nadrukkelijk om *iftars* zoveel mogelijk thuis met het gezin te houden en elkaar niet op te zoeken:

Ik vraag alle moslims in Nederland ook dit moment van de dag thuis met het gezin door te brengen. Dat is van groot belang. Hoe moeilijk het ook is, houd je ook tijdens de ramadan aan de voorschriften. We moeten dit echt samen doen – Minister-president Mark Rutte (Rijksoverheid 2020)

Dit was een dringende oproep maar geen verbod. Desalniettemin betekende dit dat moslims werden beperkt in het samenkomen in privéwoningen voor maaltijden, om met elkaar te bidden of het simpelweg opzoeken van elkaar. Daarnaast mocht ook in de buitenlucht nauwelijks iets georganiseerd worden. Samenkomsten buitenshuis met drie of meer personen waarbij de 1,5 meter niet werd gewaarborgd, waren verboden. Men kon een boete ontvangen bij het niet naleven hiervan. Hierdoor kon zowel binnen als buiten vrijwel niets georganiseerd worden en gingen veel ramadan-gerelateerde evenementen thuis, in de moskee of georganiseerd door diverse culturele instellingen niet door.

In dit hoofdstuk is een algemene schets gegeven van de coronapandemie en de bijhorende maatregelen. In hoofdstuk vier beschrijf ik hoe de respondenten de ramadan onder normale omstandigheden beleven. In hoofdstuk vijf en zes ga ik dieper in op wat het effect van de coronamaatregelen op de ramadanbelevens in 2020 is geweest.

Hoofdstuk 4

Een ‘normale’ ramadan volgens de respondenten

Uit de gesprekken met de respondenten maak ik op dat de ramadan voor elk van hen een uitzonderlijk bijzondere, sociale en spirituele maand is. Het meedoen aan en vasten tijdens de ramadan is één van de vijf zuilen binnen de islam en de ramadan is voor veel moslims de meest spirituele maand van het islamitische kalenderjaar. In dit hoofdstuk beschrijf ik hoe de respondenten een ‘normale’ ramadan beleven. De beschrijving van deze ervaringen is dus gebaseerd op de ramadanervaringen van de respondenten vóór 2020.

De 41-jarige Nada houdt van de ramadan. Ze beschrijft als enige van de respondenten dat de feestmaand voor haar wel meer in het teken staat van traditie dan dat de focus ligt op het vasten en het versterken van de band met God. Nada is naar eigen zeggen opgegroeid in een zeer moderne familie in Syrië en beschrijft zichzelf als een spirituele moslim met een neiging naar het soefisme. Ze hecht veel waarde aan de ‘ramadanomgeving’ zoals ze het noemt en het samenkomen met de familie van haar man en enkele van haar eigen familieleden die ook in Nederland of Duitsland wonen: “De sfeer van de ramadan. De gezamenlijke maaltijden. Niet met mijn man en kinderen maar met de hele familie.” Enkele jaren geleden vluchtte ze met haar gezin naar Nederland. Weg van de oorlog maar helaas ook weg van haar familie. Haar ouders en enkele andere familieleden wonen nog in Syrië. Het doet haar pijn dat ze tijdens de ramadan niet met hen kan zijn maar is blij dat de familie van haar man wel in Nederland is om de feestmaand mee door te brengen. Haar man is afkomstig uit een meer traditionele en conservatieve familie. Hij bezoekt regelmatig de moskee. Nada doet dat niet, ook niet tijdens de ramadan. De drie kinderen uit het gezin mogen zelf kiezen of ze willen gaan, vaak doen ze dat wel. De sfeer rondom de ramadan omschrijft Nada voornamelijk aan de hand van materiële aspecten: “De versiering bijvoorbeeld. Thuis en buiten het huis. Wij gebruiken speciale lantaarns. We branden wierook. Het huis ziet er anders uit dan normaal met speciale versiering, verlichting en decoratie.” Nada vertelt dat het eten in deze periode met veel aandacht wordt bereid. Traditionele gerechten worden geserveerd op speciaal servies voor de ramadan. Het sociale aspect is bij Nada erg groot en belangrijk gedurende de ramadan. Ze benoemt dat ze de rest van het jaar familie wel ziet maar niet zo vaak als tijdens de

ramadan. Het geheel van samenkomen met de familie, het delen van maaltijden en de decoraties zorgt ervoor dat Nada naar een hoger spiritueel niveau wordt getild zegt ze.

Waar voor Nada de focus voornamelijk ligt op haar omgeving, ligt de focus bij de 23-jarige Sophia meer op haar individuele geloofsbeleving. Sophia komt naar eigen zeggen uit een salafistisch georiënteerde familie. Ze studeert aan een islamitisch georiënteerd opleidingsinstituut en ziet dit als een investering in haar geloof. Wat Sophia (en het merendeel van de andere respondenten) belangrijk vindt is het bewust focussen op de relatie met God en het versterken van deze band. Het is voor Sophia in deze periode belangrijk om zich meer bewust te zijn van hetgeen wat ze doet in het dagelijks leven en hierop te reflecteren. Daarnaast leest ze tijdens de ramadan graag uit de Koran, doet ze langere gebeden en is een zo zuiver mogelijke levensstijl belangrijk voor haar. Met zuiver doelt ze op een denk- en leefwijze die zoveel mogelijk vrij is van elementen die volgens haar niet passen binnen de islam. Zo beluistert ze gedurende de ramadan bijvoorbeeld minder muziek of minder muziek met grof taalgebruik:

Ja, normaal luister ik gewoon popmuziek. Maar ik vind het taalgebruik niet echt toepasselijk voor tijdens de ramadan. Je wil dan zo zuiver mogelijk leven. Je beperkt jezelf dan tot klassieke of instrumentele muziek of helemaal geen muziek.

Gedurende het gesprek is merkbaar dat het samenkomen met de familie, de moskee als ontmoetingsplek en het sociale aspect voor haar ook belangrijk zijn tijdens de ramadan. Sophia woont bij haar ouders in een dorp gelegen in de Bijbelgordel en heeft vijf oudere zussen en een jonger zusje. Haar leven bestaat uit veel sporten, twee baantjes, een opleiding en veel sociale activiteiten. Waar ze normaal gesproken een druk leven heeft, is de ramadan voor haar een periode waarin ze tijd vrij maakt voor haar familie en religieuze activiteiten. Sophia beschrijft dat de ramadan binnen haar familie in het teken staat van gezelligheid, saamhorigheid en elkaar ontmoeten.

Hetzelfde gevoel van saamhorigheid beschrijft Ibrahim (44). Hij vertelt dat ook hij een druk leven heeft, dit komt mede door zijn werk. Ibrahim beheert een stichting en organiseert met een team activiteiten en bijeenkomsten voor jongeren uit de buurt. De ramadan is voor hem altijd een drukke periode waarin hij probeert zoveel mogelijk de moskee te bezoeken, familie te zien maar ook allerlei activiteiten en *iftars* organiseert voor buurtbewoners. Hij is vader van drie kinderen en komt uit een grote Marokkaanse familie.

De ramadan is voor Ibrahim een maand waarin hij probeert te reflecteren en investeren in goede gesprekken met familie en vrienden: “Maar ook meer in gebed zijn. Het is echt aanbidding voor God, voor Allah. Niet voor iemand anders. Uiteindelijk is het voor jezelf maar als je ergens in gelooft dan doe je het ook voor de schepper.”

Voor Saida (35) is de ramadan een heel belangrijke en spirituele maand. In het verleden heeft ze te kampen gehad met persoonlijke problemen en lichamelijke ongemakken.² De ramadan is voor haar een periode waarin ze meer dan ooit de focus op zichzelf legt en tot bezinning komt. Ze is vrijwilliger bij meerdere moskeeën die ze ook allemaal regelmatig bezoekt. Tijdens de ramadan is ze daar veel te vinden, in de late avond maar ook na middernacht. Saida woont bij haar ouders samen met haar drie zusjes. Haar ouders emigreerden toen ze jong waren vanuit Marokko naar België en later naar Nederland. Momenteel zit Saida werkloos thuis en hebben haar dagen weinig structuur. Wel heeft ze een opleiding afgerond, enkele jaren gewerkt en is ze bezig met een herintegratietraject. Saida is naar eigen zeggen niet echt opgevoed met religie. Ze heeft meegekregen dat ze moest bidden en vasten maar op een zeer laagdrempelig niveau. Ze benoemt dat ze het voornamelijk meekreeg vanuit haar culturele achtergrond. De zoektocht naar ‘haar islam’ heeft haar veel goeds gebracht zegt ze. Inmiddels is het geloof voor Saida erg belangrijk en ervaart ze veel steun uit de islam:

Het is nog altijd door die jaren heen een toevluchtsoord. Dus daar waar ik veel meemaak of emotioneel helemaal op ben of heel zwaar bezig ben of gewoon in de *rush of life*. Dat ik op de automatische piloot leef en de moraal van het leven niet meer zie. Dan denk ik aan mijn geloof en dan weet ik weer waarom ik het doe. Ik vind dan de tevredenheid van God. Ik besef me dat er nog een hiernamaals is en dat ik daarin wil investeren. Ik leef niet alleen in het hier en nu. Ik wil hoog zitten in mijn spiritualiteit.

Uit de quote van Saida maak ik twee dingen op. Enerzijds is het geloof een houvast voor haar en voelt ze zich gesteund door God in haar persoonlijke problemen. De ramadan is voor Saida een maand waarin ze bewust reflecteert en meer tijd dan normaal investeert in bezinning. Ze grijpt de ramadan als moment aan om kracht te vinden voor het omgaan met haar persoonlijke problemen. Anderzijds is de ramadan voor haar een zeer heilige en

² Details zijn bij de auteur bekend maar worden vanwege privacy redenen niet bekend gemaakt.

spirituele maand. Ze wil het beste maken van het leven op aarde, met het idee dat dat een investering is in het hiernamaals.

Voor de 38-jarige Nikki is de ramadan met name een ontzettend drukke periode. Ze is erg actief binnen een specifieke moskeegemeenschap. Ze organiseert activiteiten voor de gemeenschap en stuurt een team vrijwilligers aan. Daarnaast heeft ze een gezin met vier kinderen en werkt ze vier dagen in de week in een zorginstelling. Nikki bekeerde zich in haar tienerjaren samen met haar man tot de islam. In hun zoektocht naar meer invulling van het geloof en een daarvoor geschikte moskee liepen ze tegen de muur. Moskeeën waren vaak Turks of Marokkaans georiënteerd en ze voelden zich daar niet thuis. Het stel vond uiteindelijk een voor hen geschikte moskeegemeenschap en ze werden zeer actief binnen die gemeenschap. Voor Nikki is de ramadan een belangrijke maand op zowel werkgebied als persoonlijke beleving en inspanning voor haar geloof:

De ramadan is het belangrijkste onderdeel van je leven eigenlijk, de belangrijkste maand. Dat is waar je naar uitkijkt en als het is afgelopen denk je: nou, jammer. Het is vooral bewustwording, tot rust komen, je band met God versterken. Het eten en drinken is een bijzaak. Juist omdat je daar niet mee bezig bent, focus je je op andere dingen. Het is een verrijking. Een heel bijzondere maand. Als ik nu ga vasten, dan voelt dat ook niet hetzelfde als in de maand ramadan. Het is ook iets spiritueels.

Gedurende de ramadan organiseert Nikki voor de gemeenschap allerlei bijeenkomsten, lezingen, gebedsdiensten en *iftars*. Daarnaast maakt ze voor zichzelf onder andere meer tijd voor het gebed. Ze omschrijft dit proces als 'spiritueel opladen':

Ja, toch het stukje zelfreflectie en je band met God versterken. Dus door middel van Koran lezen, meer tijd nemen voor je gebed. Je bent veel bewuster bezig. Ik vind dat wel echt belangrijk. Het is een onderdeel van je geloof. Dus je doet het omdat je hebt gekozen voor de islam en omdat je overtuigd bent dat het goed is voor jezelf en voor je lichaam. Je wordt moslim en het is één van de vijf zuilen. Het is een soort zuivering.

Voor de 28-jarige Mike is de ramadan met name een sociale gebeurtenis. Dit vooral omdat hij naar eigen zeggen verder in het dagelijkse leven niet sociaal is aangelegd. Mike woont

samen met zijn vrouw, met wie hij ongeveer een jaar getrouwd is. Ze komt oorspronkelijk uit de Balkan, hij uit Syrië. Mike is naar eigen zeggen zeer kritisch ten opzichte van de islam. Twee jaar lang deed hij onderzoek naar zijn geloof totdat hij tot de conclusie kwam de islam niet op fouten te kunnen 'betrappen', zegt hij. De ramadan is voor hem een heel spirituele maand. Daarnaast is het een bijzondere maand vanwege de verbinding die hij maakt met andere mensen:

Tijdens de ramadan, laat ik het zo zeggen: Ik ben niet iemand die je voor de gezelligheid zou bellen. Zo van: 'hé yo, we hebben elkaar lang niet gesproken man. Hoe gaat het?' Nee, ik ben niet zo'n iemand. Mijn contacten zijn vaak lauw maar tijdens de ramadan heb ik op de één of andere manier toch de *drive*. Ineens heb ik er dan plek voor.

Kenmerkend voor de respondenten is dat ze de ramadan normaliter als een bijzondere en spirituele maand omschrijven maar ook als een heel drukke en volle maand. Men wil de moskee vaker bezoeken en meer tijd doorbrengen met familie en vrienden. Het merendeel van de respondenten zijn frequente bezoekers van een moskee. Een kanttekening die geplaatst moet worden is dat sommige respondenten de moskee meerdere keren per week bezoeken, anderen enkele keren per maand of sporadisch. Desalniettemin maken de respondenten onderdeel uit van een geloofsgemeenschap die elkaar onder andere ontmoet bij de moskee. Daarnaast willen ze meer investeren in de relatie met God door bijvoorbeeld meer uit de Koran te lezen en meer tijd te nemen voor het gebed. Maar daarnaast moet vaak doorgewerkt worden en voldaan worden aan andere verplichtingen. Dit geldt ook voor Amina. De 29-jarige heeft een drukke baan en een grote, van oorsprong Marokkaanse, familie. Ze woont thuis en is de oudste van, tevens allemaal thuiswonende, vier kinderen. Amina bezoekt gedurende de ramadan graag de moskee en leest veel uit de Koran. Het liefst leest ze de Koran gedurende de ramadan helemaal uit. Dit doel hebben tevens meerdere respondenten. De ramadan is voor haar vaak een best uitdagende periode met werken, vasten en korte nachten. Desalniettemin is het een bijzondere maand waarin ze bewust werkt aan het versterken van de band met God: "Je mist het ook als het voorbij is. We hebben allemaal een ander soort leven in het gezin en wij eten niet altijd samen. De maand ramadan is de enige maand dat je heel de maand samen aan tafel zit."

Hoofdstuk 5

De in de praktijk gemaakte aanpassingen van de respondenten gedurende de ramadan in 2020

Middels de materiële en de sociale dimensie analyseer ik welke concrete aanpassingen de respondenten hebben gemaakt in de praktijk als gevolg van de coronamaatregelen. Daarnaast besteed ik kort aandacht aan de manieren waarop de respondenten deze veranderingen hebben beleefd. In hoofdstuk zes ga ik daar dieper op in. De materiële en sociale dimensie blijken nauw met elkaar verweven te zijn. Zo speelt materialiteit, bijvoorbeeld in de vorm van een moskeegebouw, een grote rol in het samenkomen en betekenis geven aan sociale bijeenkomsten. Wat betreft de invloed van de coronamaatregelen op de materiële dimensie omschrijf ik met name het effect van het sluiten van de gebedsgebouwen en andere sociale ontmoetingsplekken. Wat betreft de sociale dimensie beschrijf ik wat de impact is geweest van het feit dat men elkaar minder kon ontmoeten en er geen grote ramadan-activiteiten konden worden georganiseerd in 2020. Daarnaast bespreek ik of de respondenten op een andere manier samenkwamen en hoe zij dit hebben vormgegeven. Daarnaast zet ik uiteen hoe de respondenten het Suikerfeest in 2020 hebben beleefd. Een verrassende uitkomst blijkt dat vrijwel alle respondenten met het Suikerfeest een uitzondering hebben gemaakt wat betreft het naleven van de coronamaatregelen.

5.1 De materiële dimensie

In het geval van de respondenten konden in 2020 vier van de zeven respondenten de moskee niet bezoeken waar ze dat normaliter wel deden. Twee van de zeven respondenten hadden wél toegang tot de moskee vanwege bestuurs- en vrijwilligerswerkzaamheden. Eén van de zeven respondenten bezoekt de moskee normaal gesproken niet en dus ook niet tijdens de ramadan. Dat Ibrahim in 2020 niet naar de moskee kon gaan vond hij 'best erg'. Normaliter bezoekt hij gedurende de ramadan meerdere moskeeën. Vanwege zijn drukbezette leven probeert Ibrahim eens per week de moskee te bezoeken maar in de ramadan gaat hij elke dag:

Je had een bepaald ritme ook. Je vast, je gaat eten en dan in de avond naar de moskee. Je komt daar mensen tegen, je gaat bidden, je praat. Wanneer je iets niet meer hebt, dan ga je het missen. Het is allemaal vanzelfsprekend en dat wordt dan ineens weggenomen.

Voor zowel het *isha*-gebed als het *taraweeh*-gebed ging Sophia tijdens de ramadan vaak met haar familie naar de moskee: “Dat is wanneer mensen echt massaal naar de moskee gaan en elkaar zien en samen bidden. Dat was dit keer niet. Dat was dus anders.” Ze omschrijft dit gevoel nauwkeuriger:

Het voelde dan wel iets minder krachtig. Omdat je dan niet heel die sfeer hebt en dat je dat gewoon mist: de mensen om je heen, de saamhorigheid. Als de imam aan het bidden is, dan is dat heel anders dan als je zelf aan het bidden bent. Ik heb specifiek de avondgebeden wel echt gemist. Die vind ik altijd heel mooi. Normaal zie je elkaar ook in de moskee en dan zeg je: hé, wanneer zullen we weer afspreken? Weer bij elkaar eten? En dan komt er weer een nieuwe groepschat. Ja.

Daarnaast heeft ze de gebeden die ze normaal in de moskee verricht gedurende de ramadan nu thuis gedaan:

Ik vind dus thuis bidden en in de moskee bidden anders. Want als in de moskee de imam het gebed leidt, dan voelt dat toch... Religieuzer? Sterker? Krachtiger dan wanneer je zelf aan het reciteren bent. Want ja, ik reciteer gewoon heel plat en saai om het zo maar te zeggen. Als de imam dat doet, klinkt het veel mooier.

Uit deze quote van Sophia blijkt hoe sterk de aanwezigheid van een plek en een desbetreffende persoon zoals de imam kan zijn en hoe men mede hierdoor spiritueel gevoed wordt. Dat de moskee naast een plek voor ontmoeting vanzelfsprekend ook als een plek voor bezinning dient, blijkt uit de gesprekken met Saida en Amina. Het gemis van de moskeegemeenschap en familie is Amina dit jaar zwaar gevallen. Normaliter bezocht ze de moskee tijdens de ramadan regelmatig. Ze kreeg rillingen van bepaalde verzen en in

de moskee ervaarde ze rust: “Ja, je bent toch in het huis van God zeg maar. Dat miste ik.” Saida bezocht normaliter de moskee regelmatig en gedurende de ramadan elke nacht. Dat begon bij het avondgebed waarna ze de hele nacht in de moskee bleef. De focus ligt voor haar op persoonlijke bezinning, iets wat haar in 2020 minder goed lukte:

Je stapt een moskee binnen en het is bomvol. Je ziet mensen die je kent, waarmee je bent opgegroeid, die je vriendinnen zijn. Maar wat ik altijd deed: als je de moskee binnenkomt, dan groet je en ik deed altijd *salam aleikum* [maakt een rustige zwaaiende handbeweging] en dan heb ik iedereen gegroet en dan is het klaar. Maar mensen komen altijd *socializen* en ik had altijd zoiets van: nee, dit is mijn moment. Ik ging naar mijn plekje waar ik ging bidden, zat ik daar en wachtte ik op het gebed maar ik was al in bezinning. Ik schermde me echt af van iedereen die om mij heen zat. Maar bij mij thuis: eh nee, dat kan helemaal niet op die manier!

Dit toont aan dat Saida zich in de moskee en niet alleen tijdens het gebed, maar ook in de aanloop ernaartoe, focuste op bezinning, op God en het gebed. Ze trok zichzelf terug uit de gemeenschap en keerde in zichzelf. Dit lukte haar in 2020 minder goed door de afleiding, gezinsdynamiek en beperkte ruimte thuis. Mede hierdoor haalde ze minder voldoening uit het verrichten van het gebed. In het gesprek met haar is het feit dat moskee niet bezocht kon worden een terugkerend thema. Het fysiek niet kunnen bezoeken van de moskee heeft veel veranderd aan haar beleving van de ramadan, al geldt dat voor meerdere respondenten. Waar Saida voorheen een duidelijke dagstructuur had tijdens de ramadan, was dat in 2020 compleet anders. Saida was normaliter vaak 's nachts in de moskee te vinden:

In de moskee doen we het laatste gebed van de dag maar daarna gaat een uur lang nachtgebed in dus er staat echt een uur lang een hele gemeenschap in gebed. Dat is een hele spirituele boost, met janken, met vreugde. Met heel veel emotie. De nachten zijn heel vruchtbaar voor bezinning. God geeft ook aan in verschillende teksten dat hij neerdaalt, niet letterlijk maar figuurlijk, en dat is een heel vruchtbaar moment als je met God wil praten.

De rest van de nacht verbleef Saida vaak in de moskee met een groep vrouwen om uit de Koran te lezen, te bidden, te praten en te eten. 's Ochtend rond een uur of zes kwam ze dan thuis, ging slapen en 's middags vertrok ze naar haar werk. Tussendoor werd er gebeden en meegeholpen om de tafel klaar te maken. In 2020 viel zowel haar werk als de moskee weg. Het feit dat Saida nu veel tijd thuis met haar familieleden moest doorbrengen, viel haar zwaar. Ze raakte ervan uit haar doen en dat frustreerde haar. In plaats van naar de moskee gaan, bleef ze de hele nacht thuis wakker. Het leverde niet een soortgelijke spirituele beleving op als wanneer ze naar de moskee ging. Bidden deed ze in de tuin op momenten dat de familie vaak in de keuken stond. Dit viel niet altijd in goede aarde en zorgde voor spanningen binnen het gezin.

Uit de gesprekken met Sophia, Ibrahim, Amina en Saida blijkt dat bidden thuis niet eenzelfde effect heeft op de respondenten als bidden in de moskee. De aanwezigheid van de imam en zijn recitatie maar daarnaast ook de aanwezigheid van de gemeenschap werd erg gemist. Dit geldt ook voor Saida ondanks dat ze tijdens het gebed en de aanloop daar naartoe het liefst met rust werd gelaten. De spirituele beleving werd door het gebrek aan een plek als de moskee als minder krachtig ervaren en men haalde minder bevrediging uit aanbidding, welke nader zal worden beschreven in hoofdstuk zes. Daarnaast bood het met enige regelmaat naar de moskee gaan structuur aan de dag. Dit is een punt wat niet onderschat mag worden. De respondenten benoemen dat doordat deze structuur op de schop ging, ze eigenlijk minder goed wisten waar en hoe ze hun dagen moesten herstructureren. Gevolg was dat men thuisbleef en, zoals ze het omschrijven, 'hangerig' werd.

Wie wel de moskee konden bezoeken waren Nikki en Mike. Nikki vanwege haar bestuursfunctie bij de moskee en Mike vanwege zijn vrijwilligersactiviteiten. Vergeleken met de vijf andere respondenten hebben zij de ramadan in 2020 emotioneel gezien aanzienlijk minder zwaar ervaren. Waar Nikki zichzelf als 'nuchter' omschrijft en Mike benoemt weinig behoefte te hebben aan sociaal contact, heeft mijns inziens het wél kunnen bezoeken van de moskee tijdens de ramadan in 2020 een emotioneel verzachtende werking gehad in vergelijking met de andere respondenten. Het heeft hen dagelijkse structuur geboden en daarnaast heeft het werk in en rondom de moskee hen spiritueel gevoed. Nikki was in 2020 vooral erg druk met zaken herorganiseren: cursussen moesten worden afgezegd, online gebedsdiensten, lezingen en benefietactiviteiten moesten worden georganiseerd. Daarnaast bleef gedurende de ramadan de moskee toegankelijk voor maximaal dertig man tegelijkertijd. Daar werd goed gebruik van gemaakt

en de moskee kreeg een flinke opknapbeurt. Mike bevestigt in het gesprek het belang van het gebedsgebouw: “Het spirituele was in het feit dat we dingen aan het doen waren voor God en in zijn huis. Ik ging wel gewoon lekker m’n ding doen en helpen met alles wat er nodig was.” Mike hielp bij de verbouwing in de moskee en droeg een steentje bij aan de organisatie van onlineactiviteiten. Hij beschrijft last te hebben gehad van een schuldgevoel tegenover de mensen die de moskee niet konden bezoeken. Mike wilde vanwege die reden niet te veel gebruik maken van zijn privilege zoals het bidden in de gebedsruimte:

Ik was wel blij dat ik dingen kon doen maar ik had wel echt een schuldgevoel tegenover de mensen en dat ik de deur niet open kon doen voor hen. Ik voelde mij wel schuldig over de extra gebeden die ik hier kon doen of de momenten die ik hier had met mijzelf. Daardoor heb ik bijvoorbeeld niet te veel gebeden of zoiets. Ik voelde me vereerd dat ik hier mocht helpen maar ik ben niet speciaal of zo. Het kan niet zo zijn dat ik zeg dat voor iedereen de moskee dicht is maar voor mij wel open.

Nikki was net zoals Mike blij dat ze wél naar de moskee kon gaan. Het bidden in de moskee geeft haar een ander gevoel dan thuis: meer rust en energie. Ze geeft aan heel goed te begrijpen dat mensen het hebben gemist. Het is voor veel mensen een houvast. Zo vertelt Nikki dat er soms mensen geweigerd moesten worden aan de deur en ze zag dat de opkomst bij onlineactiviteiten hoog was. Via Facebook werden gebedsdiensten gestreamd en organiseerde ze benefietactiviteiten, lezingen en talkshows.

Een moskee is een plek waar men elkaar ontmoet, verbindt en versterkt in het geloof blijkt uit de gesprekken met de respondenten. Smart benoemt dat de materiële dimensie de rituele dimensie versterkt. Dit is tevens te herkennen in de gesprekken met de respondenten. Zes van de zeven respondenten geeft aan dat thuis bidden niet hetzelfde voelt als in de moskee. Smart beschrijft dat plekken, architectuur en objecten in gebedsgebouwen kunnen helpen om een gevoel van het goddelijke te activeren. De klanken van de roep van een minaret, het zingen van heilige geschriften of gezang van monniken geven op verschillende manieren kracht aan gevoelens die aansluiten op het goddelijke. Het is een rite die het volgen van een spiritueel pad activeert. Deze ervaring geeft een levendig gevoel van de aanwezigheid van God beschrijft Smart. Door dit te doen, wekt het een impuls om erop te reageren en die reactie wordt gezien als aanbidding (Smart 1996). Nada is als enige van de respondenten geen frequente moskeebezoeker. In de

periode dat ze nog in Syrië woonde, bezocht ze de moskee ook niet. Ze beschrijft dat ze de ervaring die haar gezin en familie van haar man in de moskee heeft, niet herkent:

Als hij naar de moskee gaat, dan voelt hij iets meer dan bijvoorbeeld thuis te bidden zegt hij. De geur van de moskee, het tapijt van de moskee. Alles, de kleuren, de architectuur.

Interessant is om te beschrijven waar Nada haar ervaring van het spirituele en het goddelijke wel beleefde tijdens de ramadan. In plaats van naar een moskee ging Nada naar de begraafplaats in Damascus van de opa van haar oma, een belangrijke soefi en sjeik uit Damascus. Het is de plek waar haar spirituele ervaring tot stand komt en ze een connectie met het transcendente maakte, legt ze uit. Toen zij nog in Syrië woonde bezocht ze tijdens de ramadan het graf met enige regelmaat. Al zes jaar lang heeft ze deze plek met pijn in haar hart niet meer kunnen bezoeken. Ze kijkt nu naar foto's van de plek maar dat geeft niet eenzelfde gevoel. Hieruit blijkt dat de gevoelens die Nada heeft bij het niet kunnen bezoeken van het graf overeenkomen met de gevoelens die de andere respondenten ervaren bij het niet kunnen bezoeken van de moskee. Het ontbreekt bij deze ervaringen aan spirituele stimulans en een gevoel van het in contact zijn met het transcendente. Het valt op dat Nada als enige respondent ook benoemt andere materiële elementen te gebruiken tijdens de ramadan. Ze gebruikt dan speciale attributen zoals decoratie, lantaarns, wierook en speciaal servies waarop gerechten worden geserveerd. Aan deze 'ramadansfeer' zoals ze het beschrijft, hecht ze veel waarde.

Uit mijn empirische bevindingen blijkt materialiteit in religie en de functie van materialiteit als het gaat om het stimuleren van spirituele beleving een belangrijke rol te hebben. Interessant is om dit aan te vullen met de bevindingen van prof. dr. Birgit Meyer. Materialiteit is volgens Meyer onlosmakelijk met religie verbonden. De materiële studie van religie concentreert zich volgens haar op wat gelovigen, objecten en plaatsen doen en hoe ze zich tot elkaar verhouden. Mensen gaan bijvoorbeeld naar plaatsen toe om deel uit te maken van een groter geheel. Gemeenschappen maken gebruik van objecten om verbeeldingen realistisch en tastbaar te maken. Zoals een gebedskleed waar men het gebed op verricht of een geloofsgemeenschap die bewust gebruik maakt van een ruimte door richting Mekka te bidden. Ruimtes, architectuur, objecten en kalligrafie belichamen het geloof en hebben de functie om het gevoel van spirituele beleving te versterken (Meyer 2009, 5–13; Meyer 2010, 207–11). Dat blijkt tevens uit mijn empirische bevindingen.

Ibrahim geeft aan dat ‘je pas weet wat je mist, als het er niet meer is’. Hij doelt hiermee op de moskee. Respondenten ervaren het bidden thuis als minder sterk en spiritueel als in de moskee. Het ontbreken van de ruimte en materialen zoals een gebedskleed, de kalligrafie, de *mihrab* (gebedsnis) en *minbar* (preekstoel) zijn van invloed op het ervaren van een transcendente wereld. Meyer zegt dat esthetiek leidt tot een gedeelde zintuiglijke manier van waarnemen en het ervaren van de wereld die een geloofsgemeenschap verbeeldt (Meyer 2009, 5–13). Dit toont mijns inziens tevens aan wat de kracht is van het samenkomen en samen bidden van een geloofsgemeenschap in een gebedsgebouw. Spirituele ervaringen worden versterkt door het gevoel van saamhorigheid. Sophia benoemt dit tevens in ons gesprek:

Na het eerste hoofdstuk van het gebed, dat is altijd *Surat Al-Fatiha*³, zeggen de mannen altijd tegelijk *ameen* en dat is echt heel mooi. Dat geeft rillingen. Het voelen van de eenheid die mensen kunnen vormen voor God. Dat heb ik dit jaar veel minder ervaren want zo’n gebed doe je dan echt met heel veel mensen en ja dat is dan de moskee vol, drie etages.

Mike en Nikki, de respondenten die wél toegang hadden tot de moskee, benoemen dat ze het wel kunnen bidden in de moskee als een privilege hebben ervaren. Ze hebben de ramadan wat betreft de materiële dimensie en de invloed van de coronamaatregelen op deze dimensie minder zwaar ervaren dan de respondenten die normaliter de moskee wel bezochten en dat in 2020 niet konden. Het belang van materialiteit met betrekking tot de spirituele beleving wordt hiermee naar mijn mening bevestigd.

5.2 De sociale dimensie

In deze paragraaf analyseer ik hoe respondenten zijn beperkt in het onderhouden van sociale contacten tijdens de ramadan in 2020 en hoe respondenten dit hebben ervaren. Daarnaast beschrijf ik welke creatieve oplossingen de respondenten hebben gevonden om sociale contacten te onderhouden en daardoor toch enigszins een gevoel van

³ De eerste soera van de Koran.

saamhorigheid te creëren. Vervolgens beschrijf ik hoe respondenten invulling hebben gegeven aan het Suikerfeest in 2020.

Voor Nada was het een redelijk sobere periode met weinig sociaal contact op het contact met haar eigen gezin en familie, via WhatsApp, na. Normaliter staat de ramadan voor Nada en haar familie in het teken van elkaar veel opzoeken en het Suikerfeest wordt groots gevierd, er wordt dan een feestzaaltje afgehuurd:

Contact via WhatsApp heb ik elke dag met mijn familie. We hebben gewoon contact maar niet specifiek voor de ramadan. Ik dacht dat we wel iets konden organiseren via Skype of zoiets. Maar niemand had er echt interesse in, ze zijn er ook niet aan gewend. Het is heel slecht om menselijke interactie te verliezen wanneer je het nodig hebt. De ramadan is een traditie en wanneer je de traditie verliest, verlies je een heel belangrijk deel van je jaar. Zoals wanneer je christen bent en je de feestdagen verliest, geen kerst. Eén keer per jaar ervaar je deze sfeer en nu niet. Mijn kinderen waren zo verdrietig. We hadden totaal niet het gevoel dat dit ramadan was. Ja, we hebben gevast maar het voelde niet als ramadan.

De quote van Nada toont aan dat zijzelf en haar omgeving de vanzelfsprekendheid waarmee sociale activiteiten voorgaande jaren werden georganiseerd niet hebben voortgezet in 2020. Wat betreft het deelnemen aan of organiseren van activiteiten via internet werd er weinig tot geen initiatief genomen. Tevens toont de quote aan dat vasten een relatief klein onderdeel uitmaakt van hetgeen wat de ramadan inhoudt voor Nada. Dit geldt overigens voor meerdere respondenten. Met name het gebrek aan de sociale omgeving heeft grote impact gehad op Nada. De ramadan draait voor haar om sociale verbinding. In plaats daarvan was het gezin dagenlang thuis en deed ieder zijn of haar eigen ding zoals studeren.

Normaliter zijn de *iftars* de momenten waarop familie elkaar opzoekt en ontmoet, vaak thuis. Net als Sophia komen Amina, Saida en Ibrahim uit een grote Marokkaanse familie. Families van deze respondenten wonen verspreid over het land en ontmoeten elkaar dan regelmatig voor de avondmaaltijd. Sophia beschrijft dit als volgt:

Ik heb bijvoorbeeld ook een tante in Amsterdam en dan is het heel bijzonder en gezellig om een avondje naar Amsterdam te gaan. Het is dan echt een uitje en al mijn zussen gaan mee. We zijn dan met meer dan twintig man. Ik vind het geweldig!

Families van de respondenten lijken elkaar gedurende de ramadan in 2020, op het eigen gezin na, vrijwel niet te hebben ontmoet op af en toe bellen en videobellen na. In de familie van Ibrahim brengen ze onder normale omstandigheden veel tijd door met elkaar. Vaak zijn ze om de drie á vier dagen bij iemand thuis en in het weekend bezoeken ze vaak zijn ouders samen met de gezinnen van zijn broer en zus. In 2020 was videobellen populair, dit deden ze ook met familie uit Marokko. Ibrahim is bestuurder van een stichting voor buurtjongeren. Normaliter organiseerde hij gedurende de ramadan meerdere activiteiten en *iftars* om mensen uit de buurt, religieus en niet-religieus, bij elkaar te brengen. Om dit online te gaan doen in 2020 zag Ibrahim niet zitten, het zou niet het gewenste effect hebben. Ibrahim vertelt dat deze bijeenkomsten vaak inspelen op het tegengaan van polarisatie en op die manier ook niet-religieuze mensen iets bij te brengen over de islam. Positief vindt Ibrahim dat hij gedurende 2020 heeft gezien dat de buurt verbroederde en er voor elkaar was:

Ja, ik had echt een paar weken het gevoel van er is geen wij of zij. Er was veel minder polarisatie. Ik denk dat dat komt omdat iedereen bezig was met corona en de lockdown. Kleur, afkomst en religie: het deed er even niet toe. Het ging echt alleen over: hoe kunnen we dit met z'n allen tegengaan en het coronavirus verslaan? Er waren echt heel mooie initiatieven van ondernemers, van organisaties die de handen ineensloegen om ouderen te helpen. Ja, dat waren allerlei organisaties, religieus en niet-religieus.

Saida beschrijft dat er in de gemeenschap vaste momenten zijn waarop men samenkwam om het vasten te verbreken. Iedere zaterdag kwam de gemeenschap, zo'n driehonderd man, samen. Er werd dan gekookt door vrijwilligers. "Dat was geweldig. Die saamhorigheid. Alles was geregeld. Ik was vaak serveerster, ging ik afruimen, beetje bijkletsen," vertelt ze. In plaats daarvan was ze nu met haar zes familieleden thuis en waren spanningen merkbaar. Nikki en Saida zetten zich graag in voor bekeerlingen en doen dit extra

gedurende de ramadan. Nikki spreekt uit eigen ervaring. Zij en haar man bekeerden in hun tienerjaren en hebben ervaren dat de ramadan in het begin best eenzaam kon zijn:

We hadden een snackbar dus ja, wij werkten gewoon. Wat wel heel leuk was, toen was het in december ramadan en dan waren er Marokkaanse jongens die een bakje soep kwamen brengen. Dat was leuk maar verder zat ik 's avonds thuis gewoon alleen aan de Cup a Soup.

Toen zij eenmaal erg actief werd bij een moskeegemeenschap, trok ze veel bekeerlingen aan. Er werden dan ook speciaal voor hen activiteiten georganiseerd. Soortgelijke activiteiten werden ook bij de moskeegemeenschap van Saida georganiseerd en ze hielp vaak bij het opzetten van deze activiteiten. Er werden dan bijvoorbeeld op de woensdagen *iftars* voor bekeerlingen bij haar thuis georganiseerd. In 2020 koos ze ervoor om toch de stoute schoenen aan te trekken en een *iftar* bij haar thuis te organiseren. De ouders van Saida besloten dat de groep gebruik mocht maken van hun woonruimte en met zo'n twaalf mensen hielden ze daar een *iftar*:

Ja, dat was wel stiekem hoor. Weet je, sommige bekeerlingen, die ouders daarvan weten niet eens dat ze moslim zijn. Dus wat gebeurt er, zij eten en drinken gewoon op hun kamer en doen de hele dag alsof ze niet vasten. Als je de hele maand ramadan op die manier moet ervaren... Dat is emotioneel echt een ramp.

Het blijkt dus dat het sociale aspect van de ramadan voor sommige moslims niet alleen waardevol en belangrijk is maar tevens noodzaak. Als actief lid van een moskeegemeenschap was er voor Nikki een hoop werk wat betreft het reorganiseren van zaken in 2020. Onder normale omstandigheden wordt er in de moskee iedere avond een *iftar* georganiseerd. Dat waren net kleine evenementen legt ze uit. Er werd gepland wie corvee deed, het eten ging maken en wie zou opruimen. Er was een BHV-cursus gepland voor de vrijwilligers om op eventuele ongevallen voorbereid te zijn. Al deze activiteiten moesten worden afgezegd maar in plaats daarvan werd er elke avond een online lezing georganiseerd en in het weekend een online talkshow met drie gasten. Qua sociale activiteiten viel er voor Nikki dus genoeg te regelen en was er van verveling geen sprake. Desalniettemin geeft ze aan dat ze sociaal contact met de gemeenschap wel degelijk heeft

gemist. Normaliter ziet en ontmoet ze veel meer mensen: “Dat hebben we wel gemist omdat het altijd hetzelfde clubje was. Het is juist leuk om nieuwe mensen te ontvangen en nieuwe gezichten te zien. Op dat gebied is het heel jammer.” Tevens helpt dit natuurlijk bij het aantrekken van nieuwe potentiële leden en interesse te wekken bij buurtbewoners en de gemeenschap.

Volgens mediabronnen waren online *iftars* populair (NRC 2020; Parool 2020; Trouw 2020) maar de respondenten herkennen zich daar niet in. In het geval van de respondenten werden ze door henzelf of hun omgeving nauwelijks tot niet georganiseerd en hebben zichzelf er ook niet aan deelgenomen. Men leek zo’n online *iftar* via videobellen vooral erg onhandig te vinden. Alhoewel Ibrahim tijdens de ramadan in 2020 bleef doorwerken, moest hij het ‘clubhuis’ van de stichting sluiten voor bezoekers. Het is een plek waar normaliter tijdens de ramadan veel ramadan-gerelateerde activiteiten voor de buurt worden georganiseerd. Hij zag een online *iftar* organiseren voor de buurt niet zitten. Ibrahim: “Nee, dat is niet te doen. Iedereen zat met corona aan z’n hoofd en dat gaf genoeg stress en spanning. Nee, wat ga je dan doen? Laten zien dat je soep aan het drinken bent? Nee, dat werkt niet.” Wel benoemen de respondenten dat ze veelal samenkwamen via internet bij activiteiten die werden georganiseerd vanuit de moskee. Facebook was het populairste medium. Sophia, Amina, Mike, Nikki en Saida deden bijvoorbeeld actief mee met de online gebedsdiensten maar ook online inzamelingsacties en lezingen bleken erg populair te zijn. Het gevoel van saamhorigheid wat de respondenten hebben gemist, kreeg enigszins vorm bij deze onlineactiviteiten blijkt. Sophia zegt:

Het was iets heel gezelligs. Mensen kwamen af en toe apart naar ons toe, op anderhalve meter hoor. Dan gingen we allemaal samen naar de inzameling kijken. Dat was via Facebook. Ik deelde dan mijn telefoonscherm met de televisie en dan konden we het met z’n alle op TV kijken. Dan las je de *comments* van andere mensen, van de gemeenschap, ja van de *community* weet je wel. Ja, dat was heel leuk. Het was echt een *gathering*.

Het is opvallend dat alle respondenten benoemen de coronamaatregelen zo goed mogelijk te hebben opgevolgd maar een uitzondering hebben gemaakt voor het Suikerfeest. Met dit feest wordt het einde van de ramadan en het verbreken van het vasten gevierd. Op deze dag is men vaak in de moskee te vinden, wordt familie bezocht en wordt er samen

uitgebreid gegeten, cadeaus uitgewisseld en feest gevierd. Meerdere respondenten maken een vergelijking met het kerstfeest voor christenen. Opvallend is dat wanneer hen gevraagd wordt hoe het Suikerfeest was, ze aangeven met enige schaamte te moeten bekennen dat ze zich niet geheel aan de regels hebben gehouden. Als antwoord daarop is respondenten gevraagd wat hen heeft doen bewegen om dan toch bij elkaar te komen voor het Suikerfeest. Interessant is dat er een unaniem 'sociaal' antwoord wordt gegeven, dus het gemis van de familie was te groot, de dag zou te eenzaam zijn geweest en de traditie zou niet 'compleet' zijn geweest. Mike antwoord hierop:

Ja, we hadden elkaar gewoon al super lang niet gezien. Mijn familie is de hele tijd thuisgebleven. Weet je, ze kunnen al geen Nederlands en het is voor hun sowieso al een gesloten wereld. Als ze nu ook nog eens met Suikerfeest alleen waren geweest... Ja, dan is het wel pure eenzaamheid. Dus ja, we dachten: we doen het.

Bij Amina kwamen er een aantal gezinnen bij elkaar om het Suikerfeest te vieren. Net als bij de zes andere respondenten, al zijn er wel verschillen in omvang: sommige respondenten kwamen samen met een aantal andere gezinnen, andere respondenten hebben dit beperkt tot enkele familieleden. Amina vertelt dat als haar gezin en familie niet had kunnen samenkomen in 2020, mensen waarschijnlijk in huilen waren uitgebarsten:

Dus we zijn wel bij elkaar gekomen ook al was het strikt verboden en aangeraden om het niet te doen. Maar ja, het is gewoon niet te doen om je aan die regels te houden eerlijk gezegd. Het is zo'n leegte wat je dan gaat ervaren op zo'n bijzondere en speciale dag voor ons. Gelukkig hebben wij geen heel oude mensen in de familie. Mijn oma is overleden. Ik denk dat als zij geleefd had dat we ons wel aan de regels hadden gehouden. Dat we bang waren geweest om haar te besmetten en dat ze ziek zou worden. Iedereen maakte nu toch een uitzondering denk ik omdat het zo'n bijzondere dag is. Je hebt een maand lang geknokt eigenlijk en een maand lang gevast en dan is het echt een feestdag voor ons en dan kan je niet bij elkaar komen. Ja, nee dat is vreselijk.

Bij Nikki in de moskee werden er in verschillende rondes groepen met een maximum van dertig mensen tegelijkertijd binnengelaten. Er werd gebeden en gegeten. Na een uur kwam de volgende ronde mensen. Saida beschrijft dat het Suikerfeest normaal 'lekker vlot' is. Men komt samen in de moskee, het gebed wordt verricht met een grote groep mensen en men groet en knuffelt elkaar. De sfeer is vaak ongedwongen en feestelijk. Dat was in 2020 heel anders volgens haar: "Je bent zo trots dat je samen een goede daad hebt verricht tijdens de ramadan. Dat is vaak met de mensen die binnen de moskee ook actief zijn. Dat valt natuurlijk nu allemaal weg." In 2020 deed ze het gebed thuis, al was dit wel bijzonder volgens haar:

We hebben het gebed in besloten kring thuis gedaan. Dat hoort normaal niet. Dat was wel heel bijzonder. Mijn vader leidde het gebed en wij stonden als gezin achter hem. Het was heel intens. Ik heb zelfs gehuild. Normaal doe je dat niet want je bent juist in vreugde. Dat raakte mij zo erg.

Het Suikerfeest was volgens Saida verder vooral geforceerd. Ze geeft aan dat het bezoek wat geforceerd en ongemakkelijk was en dat het lastig was om te bepalen of iedereen akkoord was met de wijze waarop het Suikerfeest nu invulling kreeg. Respondenten geven tal van voorbeelden waaruit blijkt dat het Suikerfeest een andere invulling kreeg in 2020 met minder familie en minder vreugde. Zo begrepen kinderen van respondenten bijvoorbeeld niet waarom ze niet op bezoek gingen bij grootouders. Omdat het virus volgens wetenschappelijke bronnen minder besmettelijk zou zijn in de buitenlucht, besloot de familie van Sophia het Suikerfeest met een paar gezinnen in de tuin te vieren. Het was volgens Sophia verder een nogal tijdrovende klus om iedereen een fijn feest te wensen. Waar ze normaliter iedereen in de moskee ziet en hen groet en een fijn feest wenst, deed ze dat nu online:

Dat duurde dit jaar zoveel langer. Ik heb echt mijn hele WhatsApp lijst, ik denk wel zeventig man, moeten appen en toen belde mijn moeder naar Marokko. Dan belt ze iedereen daar één voor één en wij moeten hen dan natuurlijk ook even spreken. Ik was echt zo lang bezig!

Voor Nada was het Suikerfeest geen Suikerfeest in 2020. Alhoewel er wel enkele familieleden langskwamen, had de dag niet eenzelfde lading als voorheen. Nada beschrijft uitgebreid hoe een 'normaal' Suikerfeest eruitziet. Haar man en kinderen en zijn familie gaan 's ochtend altijd naar de moskee. Daar doen ze het *salaat al-'eid*, het feestgebed. Daarna komen ze thuis en wordt er gegeten, 's middags is er een ruimte afgehuurd voor de familie waar feest wordt gevierd. Regelmatig wordt er daarna een uitje gepland. De jongeren gaan vaak naar de stad en de vrouwen met kinderen naar een speelparadijs. Daarna wordt er eten besteld en samen gegeten. Een echte familiedag volgens Nada, dit in tegenstelling tot het Suikerfeest in 2020:

Het was vreselijk dit jaar! Het was geen feest. Voor de familie is het feest wanneer we samenkomen. Het gaat niet alleen over het vasten verbreken of het suiker eten maar over het samenkomen. Het was vreselijk voor iedereen die ik ken dit jaar. We konden geen zaal huren. Ik heb het geprobeerd met minder mensen. In plaats van met vijftig nu met dertig mensen maar ze wilden het niet. Dus we zijn thuisgebleven. Ik heb één broer hier in Nederland. Hij is bij mij langsgekomen en dat was het.

Uit de gesprekken met de respondenten blijkt dus dat de coronamaatregelen voor even niet werden nageleefd bij het Suikerfeest. Het sociale belang van de traditie oversteeg hierbij de coronamaatregelen. De dag zou anders volgens de respondenten te zwaar en te eenzaam zijn geweest en het gemis van familie te groot. Naar mijn mening blijkt hieruit hoe sterk de geloofsgemeenschap met elkaar verweven is en hoe belangrijk het sociale aspect van deze traditie is.

In zijn boek spreekt Smart wat betreft de sociale dimensie met name over de wijze waarop een religie georganiseerd is en welke sleutelfiguren er zijn. Verder schrijft Smart met name over de manier waarop religie zich gemanifesteerd heeft in de samenleving en welke sociale systemen dit heeft voortgebracht. Smart gaat diep in op de geschiedenis van deze systemen maar minder op sociale processen op microniveau en de invloed van organisaties, sociale netwerken en sociale tradities op de religieuze beleving. Dit is mijns inziens een gemis voor Smart en een blinde vlek in zijn theorie. In het geval van de respondenten blijkt namelijk dat deze factoren van grote invloed zijn op de geloofsbeleving. Het sociale aspect van de ramadan is voor elk van de respondenten belangrijk en een onderdeel waar ze normaliter tijdens de ramadan veel tijd aan besteden. Het gemis van de

sociale cohesie tijdens de ramadan heeft gevolgen gehad voor de mate waarin respondenten de ramadan als een bijzondere en spirituele maand hebben ervaren in 2020.

5.3 Tussentijdse conclusie

Uit hoofdstuk vier is gebleken dat de maand ramadan voor respondenten vaak een intensieve maand is met veel familiebezoek, bezoek aan de moskee, *iftars* en tegelijkertijd gaat het dagelijks leven met werk of opleiding door. Daarnaast beschouwen respondenten de ramadan als een bijzondere en spirituele maand waarin ze hun band met God willen versterken en meer momenten van bezinning voor zichzelf willen creëren. Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat materialiteit een belangrijke functie heeft wat betreft het tastbaar maken van verbeelding en het versterken van de spirituele beleving. Het feit dat een deel van de respondenten niet kon samenkomen met hun gemeenschap in de moskee en niet kon bidden in de moskee, hebben zij als een groot gemis ervaren. De respondenten die de moskee wel konden bezoeken, benoemen dat ze dit als een privilege hebben ervaren. Zij hebben de ramadan wat betreft de materiële dimensie en de invloed van de coronamaatregelen op deze dimensie minder zwaar ervaren dan de respondenten die de moskee in 2020 niet konden bezoeken. Het belang van materialiteit met betrekking tot de spirituele beleving wordt hiermee mijns inziens bevestigd.

Daarnaast blijkt uit mijn empirische bevindingen dat de respondenten sociaal contact in verschillende vormen hebben gemist: het samenkomen in de moskee, *iftars* en andere ramadan-gerelateerde activiteiten. De rol van het internet is belangrijk geweest in 2020 wat betreft het 'samenkomen' van moskeegemeenschappen. Door deel te nemen aan de onlineactiviteiten hebben de respondenten enigszins een gevoel van saamhorigheid binnen de gemeenschap ervaren. Het blijkt dat onlineactiviteiten binnen families daarentegen niet heel populair waren en mede hierdoor bleef dit contact beperkt tot af en toe videobellen, chatten via WhatsApp en enkele bezoeken. Desalniettemin hebben respondenten unaniem een uitzondering gemaakt voor het Suikerfeest in 2020. Het blijkt dat het sociale aspect van het Suikerfeest erg belangrijk is en respondenten hebben desondanks de maatregelen besloten dit samen te vieren met familie. Het gemis van de sociale cohesie rondom deze eeuwenoude sociale religieuze traditie bleek te sterk.

Hoofdstuk 6

Persoonlijke beleving van de respondenten tijdens de ramadan in 2020

In dit hoofdstuk ligt de focus op de innerlijke geloofsbeleving gedurende de ramadan en in hoeverre dit is beïnvloed door de coronamaatregelen en pandemie. Ik analyseer de onderzoeksresultaten aan de hand van de rituele en emotionele dimensie. Tevens betrek ik de doctrinaire, narratieve en ethische dimensie in mijn analyse. De onderzoeksresultaten wat betreft de rituele en emotionele dimensie zijn ieder in een eigen paragraaf verwerkt. Dit omdat tijdens de gesprekken met de respondenten aan deze dimensies meer aandacht is besteed in tegenstelling tot de doctrinaire, narratieve en ethische dimensies. Daarnaast bleken de doctrinaire, narratieve en ethische dimensie sterk met elkaar te overlappen.

6.1 De rituele dimensie

In deze paragraaf analyseer ik in hoeverre de respondenten rituelen anders hebben ervaren in 2020 in vergelijking met de jaren daarvoor. De rituelen die in dit hoofdstuk aan bod komen zijn met name het verrichten van smeekbeden, het lezen van de Koran, geven van aalmoezen en bidden. Kernwoorden horend bij de ramadan zijn dankbaarheid, bewustwording en zelfbeheersing. Het is een periode van aanbidding en toewijding maar ook liefdadigheid. Men wil op spiritueel gebied een beter mens zijn en worden en relaties met familie, vrienden en God aansterken. Het werken aan de relatie met God, oftewel *taqwa*, staat voor de mate van vroomheid, aandacht, toewijding en tijd die er wordt geïnvesteerd in de band met God en het geloof (Denny 2016, 100–107; Gordon 2002, 81–90; Powers 2015, 417–428; Shepard 2014, 99–111; Waines 2014, 91). Alhoewel dit onderwerp ook een sterke aanwezigheid toont binnen de doctrinaire en emotionele dimensie, analyseer ik dit onderwerp binnen de rituele dimensie. Gedurende de ramadan is *taqwa* namelijk één van de pijlers waar moslims zich mee bezighouden. Investeren doen ze bijvoorbeeld door God meer te gedenken, meer uit de Koran te lezen en langer en bewuster hun gebed te doen (al-‘Āsī 2012, 1–24).

Respondenten benoemen dat ze tijdens de ramadan een diepere laag van hun geloof willen aanboren of een hogere status van bewustzijn willen bereiken. Dit doen ze onder andere door bewuster te zijn van hun geloof en hierbij actief te reflecteren op het eigen handelen. Over het algemeen bidt men in de praktijk bijvoorbeeld bewuster en langer, investeert men in het geloof door de Koran in één maand uit te lezen of bezoeken ze regelmatigier gebedsdiensten of lezingen met betrekking tot het geloof. Er zijn een paar respondenten die de invloed van de coronamaatregelen niet per se als negatief hebben ervaren wat betreft het versterken van de innerlijke geloofsbeleving. Dit blijkt uit de verhalen van Nikki, Mike en Amina. Nikki besteedt normaliter veel tijd en energie aan haar activiteiten in de moskee, het lezen van de Koran en haar gebeden. Ze zegt in 2020 meer tijd te hebben gehad voor persoonlijke bezinning en hier ook dankbaar gebruik van te hebben gemaakt:

Meer focussen op je gebed, meer lezen, meer smeekbeden verrichten en bewust bezig zijn met voeding. In de ochtend fruit en geen bladerdeeg of vette dingen. Ik kan ook een film op Netflix kijken maar ja je geloof zeg maar, je *iman* noemen ze dat, ja: normaal is die laag en in de ramadan is die heel hoog. Dan kan je veel meer inzetten op dat spirituele. De Koran lezen en tijd nemen voor het gebed. Soms ga ik bidden en dan doe ik dat twee minuten en dan ga ik gelijk m'n spullen pakken of dan denk ik aan: ik moet dit nog klaarzetten of ik moet dat nog doen. In de ramadan neem je echt je tijd.

Mike vertelt dat hij wat betreft de innerlijke geloofsbeleving voldoening haalde uit het feit dat hij in de moskee kon bidden en daar vrijwilligersactiviteiten kon doen. Aan het werk zijn in het huis van God hielp hem bij zijn spirituele beleving en het versterken van zijn band met het geloof. Thuis verdiepte hij zich met zijn vrouw in de Koran. De vrouw van Mike is de Arabische taal niet machtig, Mike wel. 's Nachts namen ze thuis de Koran door en probeerde hij haar verzen uit te leggen en te vertalen. De Koran lezen in het Arabisch is een religieuze en spirituele *boost*: het is de taal van de profeet.

Amina benoemt dat ze in 2020 gevoelsmatig meer tijd had om te werken aan haar band met God. Amina bezocht voorheen tijdens de ramadan gebedsdiensten in de moskee. De imam reciteerde dan lange verzen uit de Koran. In 2020 deed Amina zelf een poging

de Koran in het Arabisch te lezen. Het ging beter en sneller naar mate ze bleef oefenen. Dit gaf haar een prettig en goed gevoel waardoor ze zich juist gesterkt voelde in haar geloof. Desalniettemin heeft Amina de effecten van de coronamaatregelen wel als nadelig ervaren wat betreft de verdere acties tot verdieping in haar geloof. Zo had Amina bijvoorbeeld geen toegang tot de moskee waar Nikki en Mike dat wel hadden.

Uit mijn empirische bevindingen blijkt dat er naast Amina nog vier respondenten zijn waarbij de coronamaatregelen van grote invloed zijn geweest op de manier waarop ze hebben geïnvesteerd in hun relatie met God. Het blijkt dat meerdere respondenten twifelen of ze wel genoeg in de band met God hebben geïnvesteerd aangezien ze in 2020 meer thuis waren en naar eigen idee meer tijd te besteden hadden. Daarnaast is het opvallend dat een aantal respondenten niet eenzelfde soort intensiteit hebben ervaren tijdens het beleven van de ramadan en het uitvoeren van rituelen in vergelijking met voorgaande jaren. Men benoemt zelfs dat ze het idee hebben dat hun investering in het geloof in vergelijking met voorgaande jaren minder was en voelen zich daardoor minder spiritueel gesterkt in hun geloof. Saida legt uit dat onder normale omstandigheden de maand voor haar een 'giga grote schat' is. Haar focus ligt hoofdzakelijk op het vergroten van haar spiritualiteit. Aan het begin van de ramadan was Saida alleen op het strand voor een moment van bezinning:

Ik dacht: nu is het echt even me-time. Ja, echt emotioneel. Dat ik de kans heb gekregen van God om het weer mee te maken. Wat ik zeg, bijvoorbeeld dat mensen net voor de ramadan doodgingen en ik had zoiets van: stel je voor dat ik ook doodga. Dan ben je gewoon weg. Ik dacht wel: geef mij alsjeblieft de kans om het mee te maken.

Uiteindelijk zou de ramadan voor Saida in 2020 uitlopen op een teleurstelling. Voorheen genoot ze veel vrijheid en was ze erg actief in de vorm van verschillende vrijwilligersactiviteiten in en rondom de moskee. In die periode bracht ze veel tijd door met een kleine groep vrouwen en organiseerde ze activiteiten voor bekeerlingen. In 2020 hadden haar dagen weinig tot geen structuur en zat ze veel thuis met het gezin. Ze vond moeilijk haar draai en het lukte haar niet om alternatieven te vinden voor een alsnog geslaagde invulling van de ramadan. Saida raakte gestrest en twijfelde of ze wel genoeg investeerde in extra aanbidding tijdens de ramadan:

Ik had op een gegeven moment wel dat ik in de stress schoot. Dat ik dacht: ik ben uit m'n doen. Wat heb ik eigenlijk wel aan extra aanbidding gedaan en wat niet? En in hoeverre is de band tussen mij en God echt zo sterk? Daar waar ik sterker ben als ik in de gemeenschap bid bijvoorbeeld. Dus ik heb die reflectiemomenten wel regelmatig gehad tijdens de ramadan. Vooral de vraag van ja: hoe was het geweest als ik toch in de moskee had gestaan? Had ik dan meer aanbeden? Snap je. Dus ja, emotioneel begon ik wel aan mijzelf te twijfelen van: je houdt van God, je doet heel veel voor God maar is dit alles wat je eruit kon halen. Zelfs nu dat je thuis zit?

Deze uitspraak van Saida maakt duidelijk dat de rituele, doctrinaire en emotionele dimensie sterk met elkaar zijn verweven. *Taqwa* kan als een concept worden beschouwd die in het teken staat van zelfdiscipline en een algehele staat waarbij men zich focust op het vaker gedenken van God en het lijden van een vroom leven (al-'Āsī 2012, 1–24). Uit de gesprekken met de respondenten blijkt dat het vaker gedenken van God zich regelmatig uit in uitvoeren van rituelen en handelingen. De lockdown en de daarbij horende maatregelen hebben een extra druk op de schouders van sommige moslims heeft gelegd. De pandemie gaf sommige respondenten meer tijd thuis en gevoelsmatig creëerde dit een situatie waarin respondenten het gevoel hadden meer te moeten investeren in hun geloof en de band met God. Wanneer dit niet lukte, leidde dit tot schuldgevoelens, twijfels en onzekerheid bij respondenten zoals Saida en Sophia. Sophia: “Ik denk wel dat mijn discipline beter kon dit jaar aangezien ik die kans dit jaar wel heb gekregen. Ik had bijvoorbeeld graag nog meer Koran willen lezen want zoveel heb ik voor mijn doen niet gelezen.” Saida betwijfelt ook in hoeverre de intensiteit van haar extra investeringen in het geloof tot uiting kwamen nu ze niet naar de moskee kon: “Over het algemeen heb ik veel tijd gehad maar juist nu omdat ik thuis zat, in besloten kring, vraag ik mij of in hoeverre het tot z'n recht kwam.”

Het is interessant om te bestuderen in hoeverre de respondenten zich in hun smeekbeden hebben gericht op de pandemie en bijhorende thematiek zoals bijvoorbeeld angst. Het blijkt dat in de smeekbeden respondenten zich regelmatig hebben gericht op de pandemie. Ze hebben in deze smeekbeden aangegeven angstig te zijn en hebben gevraagd om bescherming en genade. Ten eerste hebben zes van de zeven respondenten smeekbeden verricht tijdens de ramadan. De inhoud van deze smeekbeden betreffen vaak een verzoek voor zichzelf of voor een ander. Sophia legt dit uit:

Normaal richt ik me vooral op mijn geliefden, mensen om mij heen, vriendinnen, familie. Om ze lang te laten leven, in goede gezondheid, een welvarend en fijn leven. Dat slechte dingen in de wereld misschien een beetje verholpen kunnen worden. Maar ook om te helpen met mijn studie enzo!

Sophia legt uit dat ze in 2020 meer thema's in haar smeekbeden heeft betrokken dan normaal. Ze vertelt dat ze God heeft gevraagd haar geliefden weg te houden van het coronavirus en de mensen die ziek waren snel te laten genezen. Ook Mike heeft zich in zijn smeekbeden gericht tot de pandemie:

Ik heb meer gebeden gedaan voor mijn ouders met name en de rest van mijn familie, voor hun veiligheid en gezondheid. Maar niet in de zin van dat het speciaal was. Kijk, als mijn vader op reis gaat, dan doe ik ook een extra gebed van 'laat 'm veilig aankomen'. Maar ik was niet zo angstig dat ik alleen met de pandemie bezig was, nee dat niet.

Desalniettemin richtte Mike zich tot de pandemie in zijn smeekbeden en vroeg hij om bescherming en veiligstelling van zijn familie, net zoals hij dat doet wanneer zijn vader op reis gaat. Saida heeft naar eigen zeggen meer smeekbeden dan normaal gedaan en God gevraagd om de pandemie zo snel mogelijk ongedaan te maken:

Puur zo van: U heeft iets toegelaten, U heeft een virus toegelaten. Het heeft ons allemaal getroffen. Er zit wijsheid in maar alstublieft hef het weer op! Haha. Ja. Hef het alsjeblieft op. Ik geloof persoonlijk wel dat het een gemanipuleerd virus is en dat God dat heeft toegelaten om ons te isoleren. Ik ben mezelf wel tegengekomen. Ik ben een echte *teampayer* en ik kan veel meer geven als ik in een team zit. Maar individueel komt er niet veel van de grond. Dus ik heb een spiegel voor gekregen van: je bent nu alleen maar thuis, hoe is het dan gesteld met je aanbidding naar mij toe? Ik werd op de proef gesteld. Dat heb ik wel echt naar voren gebracht in mijn smeekbeden van: ik zie echt wel de wijsheden maar er worden

zoveel mensen ziek en wat is dit allemaal? Ik heb daar wel echt mijn hart gelucht.

Amina beschrijft dat het een periode was waarin iedereen bang was voor corona. Volgens haar richt men zich dan vanzelfsprekend meer naar God:

Iedereen hoorde corona en dacht dat als je het had, je doodging. Ik denk wel dat iedereen intensief dat soort smeekbeden heeft verricht. Om te vragen niet getroffen te worden door corona of corona überhaupt te laten verdwijnen dus ja, wat deed het met me... Het was gewoon intensief. Het was een heel spannende periode. Dan richt je je automatisch meer naar God toe, dat ervaarde ik zelf persoonlijk.

Een ander belangrijk ritueel dat voor veel moslims een vast onderdeel vormt van de ramadan is het geven van extra aalmoezen: *zakaat*. Deze vorm van liefdadigheid bevindt zich op het grensvlak tussen de rituele en ethische dimensie van religie. Enerzijds omdat het een traditie is om aalmoezen te geven gedurende de ramadan. Anderzijds wordt het tijdens de ramadan van je verwacht als moslim. Dit gebeurde in 2020 met name via het internet. Dat kwam omdat de plekken waar inzamelingsacties normaliter werden gehouden dat jaar gesloten waren. Met name sociale mediakanalen werden gebruikt voor het versturen en ontvangen van donatieverzoeken. Sophia beschrijft dat ze dagelijks meerdere donatieverzoeken ontving:

Echt iedere avond. Op WhatsApp. Ja, via sociale media of via Snapchat en daar zit dan een link in waar je op kan klikken en dan kan ik doneren. Echt random hoor. Dus Unicef of andere kinderen of mensen die hulp nodig hebben.

Doorgaans worden aalmoezen vaak gedaan bij of aan een moskee. Zij verdelen het geld dan vaak over verschillende goede doelen. In het geval van Sophia hield de moskee in 2020 een inzamelingsactie op het internet voor het gebouw. De vader van Sophia zit in het bestuur van de moskee en heeft opgemerkt dat de donaties lager uitvielen dan verwacht. Dat komt volgens Sophia hoogstwaarschijnlijk omdat veel bezoekers van de moskee op leeftijd zijn en niet bekwaam zijn met de omgang van internet op smartphones. Nikki heeft

het tegenovergestelde ervaren. Bij deze moskee zijn dan ook veel jongeren en jongvolwassenen actief. In de moskee werden meerdere benefietactiviteiten georganiseerd en uitgezonden via Facebook. Het geld werd gebruikt om de moskee te verbouwen. Er werd een aanzienlijk bedrag opgehaald en de online aalmoezen bleken een groot succes.⁴ Nada en Amina bevestigen dit door te benoemen dat er volgens hen juist meer geld is opgehaald dan voorgaande jaren. Amina: “Ik weet niet of mensen denken: we leven in een vreemde tijd en we moeten beter ons best doen om voor het leven hierna te werken.” Er werd zelfs, zo vertelt Amina, een stuk grond gekocht voor een begraafplaats voor Marokkaans-Nederlandse moslims die overleden gedurende de coronapandemie en niet in Marokko konden worden begraven vanwege de maatregelen. Daarnaast noemen meerdere respondenten veel verzoeken te hebben ontvangen voor voedselpakketten voor armeren in zowel Nederland als Marokko. Nada besloot meer geld dan normaal te doneren voor vluchtelingenkampen in Turkije en Libanon. De situatie was daar volgens haar onmenselijk. Uit de gesprekken met de respondenten blijkt dat het gebruik van online aalmoezen aanzienlijk is gestegen in 2020 in vergelijking met de jaren daarvoor. Waar men voorheen gemiddeld vier online donatieverzoeken per maand ontving, waren dit er in 2020 wel vier per dag, aldus Ibrahim.

6.2 De emotionele dimensie

Uit het vorige hoofdstuk bleek al dat de veranderingen binnen de materiële en sociale dimensie impact hebben gehad op de gemoedstoestand van de respondenten. Er is verschillend gereageerd op de vraag hoe de respondenten emotioneel de ramadan in 2020 hebben beleefd vergeleken met voorgaande jaren. Enkele respondenten beschrijven zichzelf als nuchter en/of realistisch. Ze betreuren hoe de ramadan in 2020 is verlopen maar hebben er desalniettemin het beste van gemaakt. Nikki verwoordt dit als volgt:

Ja, aan de ene kant is het jammer dat je niet veel mensen kan ontvangen. Aan de andere kant doe je 't waarmee je 't moet doen. We moeten gewoon meewerken aan de regels en als dit is wat helpt... Ja, en hopelijk komen er betere tijden. Daar kunnen we ook gewoon voor bidden weet je. Dat het

⁴ Bedrag is bekend bij de auteur maar wordt vanwege privacy redenen niet gedeeld.

snel voorbij is en er betere tijden aankomen en dat iedereen gezond blijft.

Ja. Maar ja, ik denk ook gewoon dat ik nuchter ben ingesteld.

Een andere groep respondenten ervaart duidelijk meer emoties van machteloosheid, verdriet en gemis en benoemen dit ook. Voor Nada was de ramadan in 2020 een zware periode. Ze lijkt een sterke focus te hebben op de sociale aspecten die onderdeel uitmaken van de ramadan. Daar haalt ze tevens haar innerlijke spirituele stimulans uit. Ze omschrijft de leegte die ze heeft gevoeld en beschrijft emoties als neerslachtigheid en verdriet:

Het was de eerste ramadan waarbij de familie niet heeft meegegeten. Dat is heel belangrijk en groot. Ik en mijn man, iedereen zei hetzelfde: 'Dit voelt niet als ramadan. Helemaal niet. We zijn niet blij als we alleen eten.'

Nada heeft de periode als een depressieve periode ervaren doordat het sociale aspect voor haar in 2020 min of meer helemaal wegviel. Ze voelde zich niet gesterkt in haar geloof: "Het was erg, erg, erg zwart. Iedere ramadan ervaren we als een goede en positieve tijd. Het maken van herinneringen. We maken veel foto's. En dit jaar? Niks! Corona domineerde alles."

Uit mijn bevindingen in hoofdstuk vijf blijkt dat locaties zoals de moskee of privéwoningen een belangrijke functie hebben wat betreft het samenkomen met de gemeenschap. Doordat dit in 2020 niet kon werd het sociale leven ontregeld en ontbrak het aan dagelijkse structuur. Er valt een sterk onderscheid te maken in de groep respondenten die wel toegang hadden tot de moskee en de groep die geen toegang had tot de moskee in 2020. Nikki en Mike hebben de ramadan in 2020 bijvoorbeeld minder emotioneel en zwaar ervaren dan de respondenten die geen toegang hadden tot de moskee. Nikki benoemt dan ook dat ze erg blij was dat ze wel naar de moskee kon gaan. Daarnaast is het interessant om te benoemen dat Mike de coronapandemie vooral als een kans zag:

Kijk, het feit dat alles plat ligt wil zeggen dat je alle ruimte hebt om te doen wat je wil. Zo heb ik het ervaren. Toen corona kwam, moest alles dicht. Voor mij was het lekker, nu hadden we de ruimte en de tijd om lekker aan de slag te gaan. We zijn met de zolder [in de moskee] bezig geweest, die hebben we omgebouwd naar een gebedsruimte.

Mike lijkt de ramadan in 2020 vergeleken met de andere respondenten emotioneel gezien het minst zwaar te hebben ervaren. Dit is naar mijn mening omdat Mike op sociaal gebied minder aanpassingen heeft moeten maken. Daarnaast is Mike iemand met weinig behoefte aan sociaal contact en had hij vanwege zijn vrijwilligersactiviteiten toegang tot de moskee.

Naast dat in de groep respondenten onderscheid gemaakt kan worden tussen respondenten die wel en respondenten die niet naar de moskee konden, kan ook bekeken worden in hoeverre respondenten normaliter een druk leven leiden. Zoals bijvoorbeeld Ibrahim en Sophia. Alhoewel ze hun familie en de moskee hebben gemist en andere nadelige effecten van de pandemie hebben ervaren, verwelkomden ze de rustige ramadan in 2020. Ze hadden meer tijd voor hun gezin en het werken aan hun relatie met God. Zij hebben de ramadan in 2020 emotioneel minder zwaar ervaren vergeleken met bijvoorbeeld Amina, Nada en Saida: de respondenten die over het algemeen minder dagelijkse structuur hebben en waarbij juist de bezoeken van en aan familie of de moskee van groot belang zijn. Amina, Nada en Saida hebben de periode als een vreemde, lege en verdrietige periode ervaren. Nada vertelt dat het voor haar een donkere periode was zonder sociaal contact en zonder spirituele stimulans, grotendeels veroorzaakt door de afwezigheid van externe factoren. Het gemis van de moskee was voor Saida, die tijdens de ramadan bijna elke nacht in de moskee was, erg groot: “Op een gegeven moment dacht ik: dit is helemaal niet meer leuk. Mijn spirituele beleving ben ik kwijt.” Smart omschrijft dan ook dat plekken een ervaring en emotie kunnen activeren en dat rituelen zonder gevoel ‘koud’ kunnen aanvoelen. Smart omschrijft dat emoties en ervaringen de andere dimensies in stand houden. Maar mijn empirische onderzoeksresultaten tonen aan dat andersom ook het geval is: de materiële dimensie stimuleert in dit geval de emotionele dimensie. Saida toont met deze quote aan hoe sterk de samenhang is tussen de materiële, sociale en emotionele dimensie. Ze raakt haar spirituele beleving kwijt als ze (te lang) niet in de moskee kan bidden. Een plek zoals een gebedsgebouw kan dus gevoelsmatig een belangrijke bijdrage leveren aan het ervaren en voelen van een stukje onzichtbare wereld.

Het blijkt dus dat de emoties die de respondenten hebben gevoeld verschillen per onderwerp en situatie. Desalniettemin geven alle respondenten aan het niet kunnen zien van familie en niet kunnen bezoeken van de moskee, op Nada na, als een groot gemis hebben ervaren in 2020. Respondenten geven een unaniem antwoord wanneer hen wordt gevraagd hoe ze de ramadan in 2021 het liefst voor zich zien: ‘gewoon zoals het was voor 2020’.

6.3 De doctrinaire, narratieve en ethische dimensie

In deze paragraaf zijn de antwoorden die gegeven zijn tijdens de interviews met betrekking tot de doctrinaire, narratieve en ethische dimensie gebruikt. Het blijkt dat met behulp van hun islamitische overtuiging, met de daarbij horende leerstellingen en opvattingen, de respondenten invulling hebben gegeven aan de omgang met de coronapandemie gedurende de ramadan. Zo blijkt het dat mythen en hadith zijn gebruikt door respondenten om zichzelf en naasten te motiveren om de maatregelen op te volgen. In deze deelparagraaf beschrijf ik hoe respondenten betekenis hebben gegeven aan de coronapandemie met behulp van hun islamitische overtuiging. Eerst beschrijf ik of de respondenten zelf actief opzoek zijn gegaan naar informatie die hen eventueel een verklaring gaf voor de pandemie en de gestelde coronamaatregelen. Vervolgens beschrijf ik in hoeverre respondenten met behulp van hun islamitische overtuiging zichzelf en/of anderen hebben gemotiveerd zich wel of niet te houden aan de coronamaatregelen tijdens de ramadan. Dit is relevant omdat het sociale aspect van de ramadan groot en belangrijk is voor veel respondenten en zij vanwege de maatregelen sociaal contact zoveel mogelijk moesten mijden. Daarnaast blijkt dat gedurende de ramadan in veel online gebedsdiensten, preken en lezingen de coronapandemie en gestelde maatregelen onderwerp van gesprek waren.

Het merendeel van de respondenten zegt niet actief te hebben gezocht naar een verklaring voor de pandemie. Wel kwamen bepaalde hadith vaak tot hen, vaak via sociale media. Met name één hadith is ten tijde van de coronapandemie en gedurende de ramadan regelmatig gedeeld met de respondenten:

The Holy Prophet said, “If you hear of an outbreak of plague in a land, do not enter it; but if the plague breaks out in a place while you are in it, do not leave that place” (Sahih al-Bukhari 71:624).

De hadith werd volgens hen veel gedeeld op sociale media en via WhatsApp. Het was ook een beetje een ‘hype’ volgens Mike. Het was volgens hem het perfecte moment om de hadith te delen, het was een traditionele uitleg van de moderne quarantaine. Op dat moment was het hetgeen wat de inwoners van Nederland gevraagd werd te doen gedurende de ramadan: zoveel mogelijk thuisblijven en elkaar zo min mogelijk zien. Het

delen van de hadith wijdt Mike aan de actualiteit destijds en de hadith die daar naadloos op aansloot:

Het speelde op dat moment. Er is een nieuw virus, een uitbraak, besmettelijk. Dan zeg je vanuit de islam, vanuit de profeet (vrede zij met hem), van op dat moment waar jij bent, jij blijft daar. Je gaat niet naar een ander dorp, naar de markt, nee je blijft daar. En in de andere dorpen of steden: je blijft daar en je houdt afstand van elkaar.

Sophia, de jongste respondent, zegt bewust niet te hebben gezocht naar een verklaring voor de pandemie. Ze heeft zich enigszins afgesloten van wat anderen haar wilde vertellen over vergelijkingen tussen eerdere epidemieën en de coronapandemie. Sophia investeert veel tijd en energie in haar zelfontwikkeling binnen het geloof. Ze bestudeert verschillende interpretaties en verdiept zich in zowel religieuze als wetenschappelijke literatuur. Ze wil zich niet te veel laten beïnvloeden door interpretaties van andere gelovigen. “De Koran is heel meerduidig en ik wil alles in context kunnen plaatsen. Dus alleen een vers doet niet zoveel bij mij en hetzelfde geldt voor een hadith.”

In de gesprekken met de respondenten worden de woorden ‘beproeving’ en ‘bestrafing’ meermaals genoemd. Voordat Saida tot de conclusie kwam dat het coronavirus een gemanipuleerd virus was, vroeg ze zich meermaals af of de situatie een bestrafing of een beproeving was:

Met een beproeving bedoel ik een collectieve beproeving in de zin van dat we misschien tekortschieten op bepaalde vlakken als moslimgemeenschap. Een beproeving is dan dat we een kans krijgen om te verbeteren. Dus in die zin hadden we wel zoiets van: wat is dit!? We hebben het gezien in profeetverhalen. God beproeft en bestraft ook op die manier. Dus ja, wat is het? Uiteindelijk zijn er veel lezingen geweest door imams. Die dan ook hebben aangegeven van: oké, we kunnen er geen duidelijk antwoord op geven maar laten we ervan uitgaan dat het een beproeving is en herpak je op bepaalde vlakken. Dus dat heeft mij wel doen nadenken, het deed mij wel wat.

Saida verdiepte ze zich in beproevingen die de moslimgemeenschap tot nu toe had moeten doorstaan. Ze herinnerde zich een verhaal van Mozes wat haar intrigeerde en inspireerde gedurende de ramadan. In de tijd van de profeet werd het volk gestraft voor de ongelovigen van Egypte. Dat waren Farao en zijn volk. “Dus stuurden Wij de watervloed, de sprinkhanen, de luizen, de kikkers en het bloed als duidelijke tekenen naar hen. Desondanks stelden zij zich hoogmoedig op en waren zij een misdadig volk” (Koran 7:133). Het volk werd gekweld door de plagen en smeekte Mozes om te bidden dat de straf door God zou worden opgeheven. Saida licht het verhaal toe:

Het volk werd dus meermaals beproefd en was meermaals ongehoorzaam. Ze waren koppig en niet meewerkend. Toen hebben we gezien dat God een tandje bijzette en het volk meer ging beproeven. Dat was aan de hand van de verschillende plagen: kikkers, sprinkhanen, noem maar op. Ik denk zeven plagen. Daarnaast werden ze met de hongersnood beproefd. Toen we deze pandemie kregen, was het wel even van: is het een bestraffing of beproeving?

Sophia vertelt dat in de gesprekken die zij met haar familie gedurende de *iftars* had, er geregeld werd gesproken over corona. “Bijvoorbeeld dat we echt getest worden en dat we daarom God goed moeten aanbidden, dat soort dingen.” Nikki vertelt dat alles wat haar overkomt en moeilijk is, ze als een beproeving ziet; dus ook de coronacrisis. Volgens Amina werd het woord ‘beproeving’ vaak genoemd door de imam in online lezingen op Facebook. De imam stuurde aan op het helpen van elkaar in deze moeilijke periode waarin de gemeenschap werd beproefd. “Men moest goed afstand houden en zich aan de regels houden. Ze probeerden echt de gemeenschap bewuster te maken,” aldus Amina.

Uit mijn empirische bevindingen blijkt dat er een bepaalde vorm van sociale controle tot stand kwam doordat de coronamaatregelen gedragen werden door moskeegemeenschappen en onder andere religieuze bronnen als argumentatie werden gebruikt. Meerdere respondenten geven aan naar de door minister-president Mark Rutte opgedragen maatregelen te hebben geluisterd maar dat het wel een extra *boost* gaf wanneer dit werd bevestigd door bijvoorbeeld de imam aan de hand van een bepaalde hadith. De tante van Sophia was, in tegenstelling tot de ouders van Sophia, niet heel strikt in het opvolgen van de coronamaatregelen. Sophia legt uit dat haar vader hadith gebruikte om de tante van Sophia te overtuigen bijvoorbeeld anderhalve meter afstand te houden.

Nikki vertelt dat er binnen haar geloofsgemeenschap veel gesproken is over corona en hoe daarmee om te gaan als gemeenschap tijdens de ramadan. De preken van de imam, die destijds veel online waren, zijn altijd maatschappelijk georiënteerd en actueel aldus Nikki. Destijds ging het in de preken veel over corona. Zowel de preken als hadith gaven Nikki kracht:

Het zijn inspirerende woorden. Sommige denken: ja, maar dat was toen en daar hoef je nu toch niet meer naar te kijken. Maar heel veel dingen zijn juist in het nu te betrekken. Het is niet oud, er zit heel veel wijsheid in.

Volgens Amina kon er tijdens de onlineactiviteiten onderling gechat worden en mensen konden reageren op elkaar via een gezamenlijk chatbox. Deze berichten gingen voornamelijk over corona en over beproevingen:

Dat we elkaar in deze moeilijke periode moeten helpen, afstand moeten houden en ons aan de regels moeten houden. Echt de gemeenschap bewuster maken. Ja, wat ik zei: er waren lezingen over. Hou je aan de maatregelen. Het is voor jezelf en je omgeving belangrijk om ernaar te luisteren en ook volgens de islam wordt aangeraden om je ook aan zulke regels te houden zeg maar.

De vorm van sociale controle die ik herken in de gesprekken met de respondenten heeft in feite betrekking op de ethische dimensie van Smart. Smart beschrijft dat ethische voorschriften binnen een gemeenschap vaak gebaseerd zijn op een bron. Een gemeenschap kan zich hierdoor gewezen voelen om bepaalde regels of verwachtingen op te volgen. Het is de kracht van het gemeenschappelijk goed en de binnen een gemeenschap sociaal gedragen norm. Mede doordat de maatregelen gesteund werden door de imam, de gemeenschap en islamitische bronnen voelden respondenten zich gemotiveerd om de coronamaatregelen op te volgen. Ibrahim zegt hier het volgende over:

De islam is een levenswijze. Op het moment dat er een virus uitbreekt, dan heeft de islam daar ook een antwoord op. Wij focussen ons ook op wat Rutte zegt, maar ja de islam zegt ook wat de profeet (vrede zij met

hem) heeft gezegd: waar jij leeft, het leiderschap daar moet je in alle tijden volgen in die situaties. Dan komt Rutte met allerlei regels en dan krijg je dus ook zo'n bericht en dan denk je wel: hé, verrek, dat is dus in de islam ook zo. Dus het in quarantaine gaan, je mag een niet plaats verlaten. Je mag niet naar sommige plekken reizen en je kan er niet weg. Dat komt regelrecht uit de islam zelf.

Ibrahim noemt dat hij kracht haalde uit deze bevindingen en heeft het gedeeld met zijn familie. Het heeft voor hen als stimulans gewerkt om tijdens de ramadan sociaal contact te mijden. Saida daarentegen ervaarde het niet als een stimulans. Het virus is volgens haar een gemanipuleerd virus. Wel ziet zij het als een bevestiging van haar geloof en dat dit wel de juiste handelswijze is bij een, in haar ogen, legitieme pandemie: "Ik denk dan wel: *damn*, zelfs hier wordt erover gepraat. Het is een versterking van mijn religie van oké, dit wist ik niet maar het bevestigt voor mij wel dat ik goed zit in mijn religie."

Mike beschrijft wat hem motiveerde om zich tijdens de ramadan in 2020 aan de coronamaatregelen te houden. In zijn beschrijving komt het belang van de islamitische denk- en leefwijze bij het opvolgen van de maatregelen sterk naar voren. Volgens Mike schrijft de islam voor dat wanneer men kennis nodig heeft over een bepaald onderwerp, men die kennis moet vergaren bij mensen die over de juiste kennis beschikken:

Het belangrijkste verhaal was voor mij dat de profeet heeft gezegd dat je je kennis moet vergaren bij diegene die over de kennis beschikken en in de Koran is er ook een vers die zo iets zegt. Met andere woorden: als je ziek bent, ga ik naar een dokter en niet naar een geoloog. Dus vooral in het begin was het, je had artsen die wat zeiden en de rest van de wereld. Er werd vooral naar de rest van de wereld geluisterd in plaats van naar de artsen, dat was een heel aparte situatie voor mij. Voor mij persoonlijk, ik weet niet wat ik vind van corona om heel eerlijk te zijn. Ik weet niet hoe serieus ik het ook neem. Maar dat neemt niet weg dat als we met het collectief hebben gesproken en hebben gezegd: we doen aan *social distancing*, dan doe ik eraan mee. Ondanks dat ik misschien een andere mening heb wat betreft hoe serieus deze ziekte wel of niet is.

Amina omschrijft de kracht van vergelijkingen. Er werden volgens haar in de lezingen en preken van de imam veel vergelijkingen gemaakt om de gemeenschap te bereiken. Het motiveerde hen om zich aan de maatregelen te houden en er werd benadrukt dat het 'volgens de islam wordt aangeraden om je ook aan zulke regels te houden'. Er wordt een verwijzing gemaakt naar een vijftal classificaties van menselijke handelingen in de Sharia: verplicht, aanbevolen, toegestaan, afgeraden en verboden. Aanbevolen houdt in: zeer wenselijk maar niet verplicht. Men wordt door God beloond voor deze daden maar niet bestraft als men het niet doet (Shepard 2014, 148). Volgens Amina werden er vergelijkingen gemaakt tussen de ramadan in 2020 en de tijd van de profeet. Het heeft Amina aan het denken gezet over het leven op aarde en in het hiernamaals vertelt ze:

Je gaat er wat bewuster over nadenken. Over wat de profeet daarover zegt en ja, wat er in die tijd gebeurd is. Weet je wat het is: deze coronaperiode, ik denk dat zowel ik als heel veel mensen bewuster na gaan denken over het leven. Wat doen we verkeerd? Wat kunnen we beter doen? Dat soort dingen. Dat was wel een periode van goed nadenken over het leven. Wat maakt je nou gelukkig? Doe je dingen die je niet gelukkig maken? Moet je dan niet stoppen om de dingen te gaan doen die je wel gelukkig maken? Wij zien echt dat het leven hier op aarde als tijdelijk is. Het leven is eeuwig in het paradijs, wanneer we hier zijn overleden.

6.4 Tussentijdse conclusie

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht wat het effect van de coronamaatregelen op de persoonlijke en innerlijke geloofsbeleving is geweest. Hieruit is gebleken dat de maatregelen over het algemeen een negatief effect hebben gehad op de innerlijke geloofsbeleving en de mate waarin respondenten voldoening hebben gehaald uit de ramadan in 2020. Respondenten waren tijdens de ramadan in 2020 meer thuis en hadden in vergelijking met voorgaande jaren een rustigere ramadan. Als resultaat creëerde dit meer druk op de schouders van sommige respondenten. Ze hadden het gevoel dat nu ze meer tijd hadden, ze ook meer moesten investeren in de relatie met God. Respondenten hebben getwijfeld over in hoeverre ze hebben geïnvesteerd in hun relatie met God en of dit voldoende was. Het is interessant dat de respondenten over dogmatische elementen

van de ramadan zoals het vasten niet veel hebben gezegd. Men heeft gevast en heeft dit vanwege de coronamaatregelen niet als moeilijker of makkelijker ervaren in 2020.

Daarnaast blijkt dat de coronamaatregelen en de pandemie van grote invloed zijn geweest op de gemoedstoestand van de respondenten tijdens de ramadan. Wel zijn er onder de respondenten duidelijk verschillen te herkennen. Een deel van de respondenten heeft de ramadan in 2020 als minder bevredigend ervaren en zijn onzeker over in hoeverre deze periode een spirituele stimulans voor hen is geweest. Men heeft verdriet ervaren door het missen van familie en de moskee. Mede hierdoor voelde zij zich minder gesterkt in het geloof in vergelijking met de ramadan in de jaren daarvoor. Anderzijds zijn er ook enkele respondenten die tijdens de ramadan 2020 meer tijd en rust hadden dan voorheen en dit als prettig hebben ervaren.

Er zijn een paar respondenten die eigen onderzoek hebben verricht naar een mogelijke verklaring voor de coronapandemie en gestelde maatregelen. Zij deden bijvoorbeeld onderzoek naar eerdere beproevingen die de moslimgemeenschap heeft moeten doorstaan. Het virus en de pandemie was een veelbesproken onderwerp aan tafel, op sociale media en onderling binnen de gemeenschap. Uit de gesprekken met de respondenten blijkt dat ze waarde en belang hebben gehecht aan de coronamaatregelen opgedragen door de regering. Wanneer de maatregelen werden ondersteund door de imam of de geloofsgemeenschap middels islamitische bronnen, gaf dit de respondenten een extra overtuiging om de maatregelen op te volgen.

Hoofdstuk 7

Conclusie

In dit laatste hoofdstuk van deze masterscriptie beschrijf ik de belangrijkste observaties en beantwoord ik de hoofd- en deelvragen van dit onderzoek. Daarna volgt een kritische reflectie op de zeven dimensies van Ninian Smart. Ik eindig met aanbevelingen voor eventueel vervolgonderzoek. In dit empirische en verkennende onderzoek stond de volgende vraag centraal: *Hoe hebben moslims in Nederland de ramadan in 2020 beleefd vergeleken met voorgaande jaren en welke invloed hebben de coronamaatregelen hierop gehad?* Om deze vraag te beantwoorden heb ik zeven willekeurig geselecteerde Nederlandse moslims geïnterviewd middels semigestructureerde diepte-interviews. De gesprekken met de respondenten zijn geanalyseerd middels de zeven dimensies van Ninian Smart. De zeven dimensies zijn de (1) doctrinaire dimensie, (2) rituele dimensie, (3) narratieve en mythische dimensie, (4) emotionele dimensie, (5) ethische dimensie, (6) sociale dimensie en (7) materiële dimensie (Smart 1996). Nogmaals benadruk ik dat de onderzoeksresultaten niet representatief zijn voor de gehele moslimgemeenschap in Nederland; het is slechts een selectie van ervaringen van Nederlandse moslims. De onderzoeksresultaten in hoofdstuk vijf geven weer welke concrete aanpassingen de respondenten hebben gemaakt in de praktijk vergeleken met de jaren daarvoor. In hoofdstuk zes heb ik uiteengezet welk effect de coronamaatregelen hebben gehad op de innerlijke geloofsbeleving van de respondenten.

Als antwoord op de hoofdvraag van deze masterscriptie kan gesteld worden dat de coronamaatregelen veel invloed hebben gehad op de mogelijkheden van de respondenten gedurende de ramadan in 2020. De ramadan zoals respondenten die gewend waren, kreeg grotendeels een andere (negatieve) wending. Dit heeft als resultaat geleid tot minder spirituele voldoening in vergelijking met de ramadan in de jaren daarvoor. De ramadan is als één van de vijf zuilen binnen de islam erg belangrijk voor elk van de respondenten. Ze beschouwen de maand onder normale omstandigheden als een intensieve maar bijzondere maand waarin ze veel familie bezoeken, vaker naar de moskee gaan en meer tijd besteden aan persoonlijke bezinning. In 2020 kreeg de ramadan voor iedere respondent een andere wending. Vanwege de gestelde coronamaatregelen werd men verzocht niet meer dan drie mensen tegelijkertijd thuis te ontvangen en konden er dus geen grote *iftars* worden gehouden. Daarnaast kon het merendeel van de moslims in

Nederland niet naar de moskee en gingen allerlei ramadan-gerelateerde activiteiten niet door. Buitenshuis konden er ook geen activiteiten plaatsvinden vanwege een samenscholingsverbod. Door deze factoren ging de dagstructuur van veel van de respondenten volledig op de schop en werden hierdoor gemeenschappen, gezinnen en individuen ontregeld. Men moest op zoek naar alternatieven om alsnog op een waardevolle en spirituele manier invulling te geven aan de ramadan. Dit vroeg veel flexibiliteit, creativiteit en uithoudingsvermogen van de respondenten.

Uit mijn empirische bevindingen in hoofdstuk vijf blijkt dat materialiteit wat betreft de geloofsbeleving van de respondenten een belangrijke rol speelt. Materialiteit heeft de functie om hetgeen wat niet tastbaar is, tastbaar te maken (Meyer 2009, 5–13; Meyer 2010, 207–11): een moskee, de omgeving, de geur, het tapijt onder de voeten, de kalligrafie en de architectuur. Uit de verhalen van de respondenten blijkt dat deze objecten en plekken hun spirituele beleving stimuleren. Er zijn een viertal respondenten die de moskee normaal gesproken tijdens de ramadan veel bezoeken en dat in 2020 niet konden. Zij geven aan dit als een groot gemis te hebben ervaren en hierdoor op spiritueel gebied minder voldoening uit de ramadan in 2020 hebben gehaald. Een tweetal respondenten die wél naar de moskee konden gaan vanwege vrijwilligers- en bestuursactiviteiten, geven aan dat ze erg blij waren met deze privilege. Tegelijkertijd hadden ze er moeite mee dat ze dit niet konden delen met de rest van de geloofsgemeenschap. Het belang van materialiteit binnen religie en de rol van materialiteit bij het versterken van spirituele beleving wordt mijns inziens bevestigd.

Tevens is gebleken uit hoofdstuk vijf dat het sociale aspect een heel belangrijk onderdeel is van de ramadan. Alhoewel de ene respondent meer behoefte heeft aan sociaal contact dan de andere, geven zij allemaal aan het sociale aspect te hebben gemist in 2020. Moslims konden niet samenkomen in de moskee maar elkaar ook niet opzoeken thuis of op andere plekken. Hierdoor konden ramadan-gerelateerde activiteiten grotendeels niet doorgaan. Door het gebrek aan sociaal contact en sociale activiteiten geven sommige respondenten aan dat de ramadan niet heeft gevoeld als een échte ramadan. Wanneer moskeegemeenschappen samenkwamen was dit veelal online en mede hierdoor hebben respondenten enige vorm van saamhorigheid ervaren. Families daarentegen ondervonden meer hindernissen in het organiseren van gezamenlijke activiteiten. Het samenkomen via internet was binnen families een minder groot succes dan binnen moskeegemeenschappen. Voor het Suikerfeest lijken gezinnen en families een unanieme uitzondering te hebben gemaakt. Het sociale aspect van deze traditie is erg

sterk en dat blijkt uit het feit dat men ondanks de maatregelen toch samenkwam met familie. Het is gebleken dat voor vrijwel elke respondent de ramadan draait om sociale verbinding. Deze dimensie kreeg dan ook gedurende de gesprekken met de respondenten de meeste aandacht. Het gebrek aan sociaal contact tijdens de ramadan in 2020 heeft grote impact gehad op de respondenten.

In hoofdstuk zes is beschreven wat het effect van de gemaakte aanpassingen op de persoonlijke beleving van de respondenten gedurende de ramadan in 2020 is geweest. Middels de antwoorden die gegeven zijn op de vragen die horen bij de rituele, emotionele, doctrinaire, narratieve en ethische dimensie is deze vraag beantwoordt. Er is aan de doctrinaire, narratieve en ethische dimensie minder aandacht geschonken tijdens de gesprekken dan aan de andere dimensies. Deze dimensies leken simpelweg minder relevant te zijn met betrekking tot de ramadanbeleving van de respondenten. Allereerst is gebleken dat de rituelen gedurende de ramadan in 2020 aan veel veranderingen onderhevig zijn geweest. Zo moesten aalmoezen grotendeels in plaats van fysiek, via het internet gedaan worden. Vanwege de omstandigheden in 2020 en uit liefdadigheid zijn respondenten over het algemeen ruimhartiger geweest met hun donaties. Daarnaast hebben respondenten niet per se meer gebeden maar wel hebben respondenten zich in hun smeekgebeden gericht op pandemie en gevraagd om bescherming voor zichzelf en hun naasten. Het blijkt dat het vasten een relatief klein onderdeel uitmaakt van wat de ramadan voor de respondenten is. Over het vasten wordt niet veel gezegd en het is voor de respondenten niet moeilijker of makkelijker geweest vanwege de pandemie, het vele thuis zitten en de beperkte afleiding.

Tijdens de ramadan ligt voor veel moslims een focus op het aansterken van de band met God. Er zijn respondenten die twijfelen aan de mate waarin ze een waardevolle investering hebben geleverd aan het geloof. Dit omdat ze bijvoorbeeld niet konden bidden in de moskee. Daarnaast gaf de pandemie sommige respondenten meer tijd thuis. Dit creëerde een extra druk op de schouders van de respondenten om meer tijd te besteden aan vrome handelingen. Wanneer dit niet lukte, leidde dit tot faal- en schuldgevoelens. Het gevoel van neerslachtigheid werd hierdoor alleen maar sterker. Maar ook zijn er respondenten die de extra tijd thuis juist als prettig hebben ervaren en daar dankbaar gebruik van hebben gemaakt om bijvoorbeeld meer Koran te lezen.

Wat betreft de emotionele dimensie zijn de ervaringen van de respondenten uiteenlopend. Dit komt doordat sommige respondenten wel toegang hadden tot de moskee en er ook een groepje respondenten was die gewoon moesten doorwerken ondanks de

ramadan en de pandemie. Voor hen kwam de enigszins rustige ramadan zelfs als een welkome afwisseling. Het blijkt dat de respondenten die het minst beschikken over dagelijkse structuur, ook buiten de ramadan om, het emotioneel gezien het zwaarst hebben gehad. Het gemis van de activiteiten die juist en met name gedurende de ramadan worden georganiseerd was erg groot onder deze groep respondenten. Al met al geeft wel iedere respondent aan hun familie, de moskee en andere ramadan-gerelateerde activiteiten op een dusdanige manier te hebben gemist dat dit heeft geleid tot minder spirituele voldoening in 2020. Daarnaast bleek uit hoofdstuk zes dat het een extra boost gaf om de coronamaatregelen op te volgen wanneer dit werd onderbouwd door bijvoorbeeld de imam of op sociale media met behulp van de islamitische overtuiging. Sommige respondenten benoemen ook dat ze enige vorm van sociale controle hebben ervaren doordat de coronamaatregelen door de moskeegemeenschappen werden gesteund en religieuze bronnen hierbij als argumentatie werden gebruikt.

De theorie van Smart was bij het opstellen van deze onderzoeksresultaten en binnen het uitvoeren van dit onderzoek een relevante en interessante onderzoeksmethode. Wel is de theorie van Smart op een ietwat andere manier toegepast en was een eigen interpretatie van de theorie nodig om tot deze onderzoeksresultaten te komen. De theorie was met name nuttig tijdens het opstellen van de vragenlijst voor de interviews, het analyseren van de gesprekken en het systematisch ordenen van de onderzoeksresultaten. Daarnaast gaven de zeven dimensies inzicht in verschillende aspecten van religie en hoe deze met elkaar verweven zijn. In zijn boek *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs* schetst Smart een naar mijn idee erg globaal beeld van elke dimensie per religie. Het onderzoeksveld van Smart is dan ook breed. Zijn onderzoeksresultaten zijn, in tegenstelling tot die van dit onderzoek, niet gebaseerd op interviews met individuele gelovigen en Smart beschrijft minder details op kleine schaal. Gedurende het analyseren van de gesprekken met de respondenten vormde de theorie vanwege die reden een uitdaging. Zo bleek dat dimensies elkaar gedurende mijn analyse sterk overlaptten en dat bepaalde aspecten niet onder één dimensie maar onder meerdere dimensies geschaard konden worden. Het antwoord op een vraag die onder de doctrinaire dimensie viel, had elementen van de sociale, rituele en emotionele dimensie. Ik heb uiteindelijk zelf keuzes gemaakt in welke onderwerpen ik onder welke dimensie zou scharen. Zo leek het doen van aalmoezen in eerste instantie het beste te passen bij de doctrinaire dimensie maar besloot ik uiteindelijk om de onderzoeksresultaten uit te werken binnen de rituele dimensie. Dit omdat het doen van aalmoezen tevens een handeling en

ritueel is en het relevanter leek om dit uit te werken binnen de rituele dimensie. Wat betreft het overlappen van dimensies bleek dat de materiële, sociale, rituele en emotionele dimensie sterk met elkaar verweven waren. Smart zegt dan ook dat rituelen zonder gevoel 'koud' zijn. Doordat de respondenten niet naar de moskee konden, zagen ze de gemeenschap nauwelijks en konden ze rituelen (deels) niet uitvoeren op de manier zoals ze dit gewend waren. Als resultaat haalde men minder spirituele voldoening uit de ramadan en voelden ze zich minder gesterkt in hun geloof. Nog een voorbeeld uit mijn bevindingen is dat bleek dat de sociale, narratieve en ethische dimensie sterk met elkaar verweven zijn. Sommige respondenten motiveerden zichzelf of hun omgeving gedurende de pandemie en de ramadan middels hadith om de maatregelen zoals *social distancing* op te volgen. Een ander voorbeeld is bijvoorbeeld het Suikerfeest. In principe zou dit als een ritueel geanalyseerd kunnen worden maar het sociale aspect aan deze traditie bleek dusdanig groot dat ik vanwege die reden heb gekozen om het Suikerfeest in de sociale dimensie te analyseren. Deze keuze is gemaakt omdat wanneer respondenten spraken over het Suikerfeest ze meer zeiden over hun familie en waarom ze ondanks de maatregelen toch besloten om samen te komen in plaats van dat ze spraken over welke handelingen ze precies hebben uitgevoerd tijdens het Suikerfeest. Oftewel: wanneer het over het Suikerfeest ging, spraken respondenten meer over de sociale component in plaats van de rituele component van het Suikerfeest.

Een eerste kritiekpunt op de zeven dimensies van Smart is dus dat dimensies elkaar sterk overlappen en bepaalde aspecten niet duidelijk binnen één dimensie passen maar onder meerdere dimensies geschaard kunnen worden. Een tweede kritiekpunt is dat er blinde vlekken zijn te constateren in de zeven dimensies van Smart. Enerzijds omdat de bevindingen van Smart doen overkomen alsof deze representatief zijn voor één en dezelfde geloofsgemeenschap. Dit terwijl geloofsgemeenschappen kunnen bestaan uit verschillende stromingen en groepen die het geloof op verschillende manieren interpreteren. Anderzijds omdat Smart zijn bevindingen heeft gebaseerd op onderzoek wat hij mijns inziens doet op macroniveau. Hierdoor ziet hij eventuele bevindingen op kleinere schaal en microniveau over het hoofd. Hierdoor wordt de claim dat hij religie op een allesomvattende manier kan bestuderen middels de zeven dimensies mijns inziens niet waargemaakt.

In de inleiding van deze masterscriptie heb ik toegelicht dat dit onderzoek bijdraagt aan een klein maar groeiend onderzoeksveld: religie ten tijde van de coronapandemie. Om dit onderzoeksveld daadwerkelijk meer uit te diepen is het denk ik interessant om verdere

effecten van de lockdown met betrekking tot de beleving van gelovigen te onderzoeken. Interessant is om te onderzoeken wat bijvoorbeeld de effecten van de coronamaatregelen zijn geweest op de beleving van het kerstfeest onder christelijke en post-christelijke Nederlanders of het effect op de beleving van de gedenkdag Allerzielen onder de rooms-katholieke geloofsgemeenschap in Nederland. Bij beide speelt, net zoals bij de ramadan, de sociale component een belangrijke rol. Het zou interessant kunnen zijn om te bestuderen welke overeenkomsten en verschillen er zijn met de ervaringen van moslims tijdens de ramadan. Wanneer men zich tot de islam zou willen beperken, zou eventueel vervolgonderzoek naar de effecten van de coronamaatregelen op bijvoorbeeld de hadj of het Offerfeest interessant kunnen zijn en hierbij de bestuderen welke verschillen en overeenkomsten er zijn met de ramadan.

Bibliografie

Wetenschappelijke bronnen

- Al-Āsī, Muhammad. 2012. *What We Should Understand about Taqwa in Ramadan*. Erasmia: The Institute of Contemporary Islamic Thought (ICIT).
- Allen, Douglas. 2010. "Phenomenology of Religion." In *The Routledge Companion to the Study of Religion*, samengesteld door John Hinnells, 203–25. Londen: Routledge.
- Barnes, L. Philip. 2000. "Ninian Smart and the Phenomenological Approach to Religious Education." *Religion* 30 (4): 315–32.
- Barnes, L. Philip. 2001. "The Contribution of Professor Ninian Smart to Religious Education." *Religion* 31 (4): 317–19.
- Bowie, Fiona. 2006. *The Anthropology of Religion*. New Jersey: Blackwell Publishing.
- Che Mohamad, Che Anuar. 2020. "Muslims Responses to Pandemics: Lessons from the Best Generation." *IMJM* 19 (2): 21–26.
- Conrad, Lawrence L. 1982. "Tā'ūn and Wabā' Conceptions of Plague and Pestilence in Early Islam." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25 (3): 268–307.
- Denny, Frederick. 2016. *An Introduction to Islam*. Londen: Routledge.
- El-Zein, Amira. 2009. *Islam, Arabs, and the Intelligent World of the Jinn*. New York: Syracuse University Press.
- Gates, Brian. 2001. "Obituary: Ninian Smart. A life devoted to studying world religions for the common good." *The Guardian*, 2 februari 2001. <https://www.theguardian.com/news/2001/feb/02/guardianobituaries>.
- Gordon, Matthew. 2002. *Islam: Origins, Practices, Holy Texts, Sacred Persons, Sacred Places*. Londen: Duncan Baird Publishers.
- Levine, Michael P. 1997. "Ninian Smart on the Philosophy of Worldviews." *Sophia* 36 (1): 11–23.
- Marranci, Gabriele. 2008. *The Anthropology of Islam*. Londen: Routledge.

- Meyer, Birgit. 2009. *Aesthetic Formations: Media, Religion, and the Senses*. New York: Palgrave Macmillan.
- Meyer, Birgit, David Morgan, Chrispin Paine en S. Brent Plate. 2010. "The Origin and Mission of Material Religion." *Religion* 40 (3): 207–11.
- Powers, Paul R. 2015. "Islam." In *Understanding the Religions of the World*, samengesteld door Will Deming, 417–28. Chichester: John Wiley & Sons Inc.
- Ramadan, Tariq. 2005. *Western Muslims and the Future of Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- Rennie, Bryan. 1999. "The View of the Invisible World: Ninian Smart's Analysis of the Dimensions of Religion and of Religious Experience." *Bulletin / The Council of Societies for the Study of Religion* 28 (3): 63–68.
- Shepard, William E. 2014. *Introducing Islam*. New York: Routledge.
- Smart, Ninian. 1996. *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*. Berkeley, California: University of California Press.
- Smart, Ninian. 2013. "Foreword by Ninian Smart." In *Approaches to the study of religion*, samengesteld door Peter Connolly, ix-xiv. Londen: Continuum.
- Smart, Ninian. 1973. *The Science of Religion and the Sociology of Knowledge: Some Methodological Questions*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Smart, Ninian. 1983. "The Scientific Study of Religion in its Plurality." In *Contemporary approaches to the study of religion*, samengesteld door Frank Whaling, 177–82. Berlijn: Walter de Gruyter & Co.
- Sulaiman, Kamal-Deen. 2020. "A Study of the Islamic Strategies for Prevention and Management of Pandemic Diseases (COVID-19)." *AJMAS* 4 (1): 12–23.
- Universiteit Utrecht. 2020. "Dossier Corona – Religious Matters in an Entangled World." <https://religiousmatters.nl/tag/dossier-corona/>.
- Verhoeve, J.N. 1982. *The World's Religions*. Tring: Lion Publishing.
- Waines, David. 2014. *An Introduction to Islam*. Cambridge: Cambridge University Press.

World Health Organization. 2020. "Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 94." Coronavirus disease 2019 (COVID-19): situation report, 94. Geraadpleegd in september 2020.
<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331865/nCoVsitrep23Apr2020-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Overige bronnen

Boekraad, Jurjen. 2020. "Ramadan afgelopen, maar 'het echte suikerfeestgevoel ontbreekt." NOS, 24 mei 2020. <https://nos.nl/artikel/2334946-ramadan-afgelopen-maar-het-echte-suikerfeestgevoel-ontbreekt.html>.

De Nederlandse Grondwet. z.d. "Artikel 6." Artikel 6: Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Geraadpleegd in november 2020.
https://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvkl1oucfq6v2/vkja9cwj_mzn#:~:text=Ieder%20heeft%20het%20recht%20zijn,ieders%20verantwoordelijheid%20volgens%20de%20wet.

Ibn 'Abd Allâh ar-Râjihî, Shaykh 'Abd al-Azîz en Shaykh 'Abd al-Muhsin al-'Abbâd. 2017. *Ramadan: regels van het vasten & lessen*. Delft: Uitgeverij BADR.

Ibn Saalih el-'Oetheymien, Sheikh Mohammed. *Het boek van de zakaah en het vasten*. Uitgeverij Barakah.

Ismail, Aboe. 2015. *De interpretatie van de betekenissen van de Koran*. Den Haag: Stichting as-Soennah.

Kamerman, Sheila en Hanina Ajarai. 2020. "In deze tijd is er meer ruimte voor dankbaarheid." NRC, 23 april 2020. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/04/23/in-deze-tijd-is-er-meer-ruimte-voor-dankbaarheid-a3997739>.

Kamerman, Sheila en Hanina Ajarai. 2020. "Ramadan tijdens corona: bidden via Zoom, eten in Hangouts." NRC, 12 mei 2020.
<https://www.nrc.nl/nieuws/2020/05/12/ramadan-tijdens-corona-bidden-via-zoom-eten-in-hangouts-a3999452>.

Kester, Jeroen en Kim Stern. 2020. "Moslims over ramadan in coronatijden: minder (verplichte) gezelligheid, meer tijd voor bezinning." EenVandaag, 22 mei 2020.
<https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/moslims-over-ramadan-in-coronatiiden-minder-verplichte-gezelligheid-meer-tijd-voor-bezinning/>.

Khaddari, Raounak. 2020. "De online iftar met pubquiz: dadels in beeld, we gaan eten!" *Parool*, 6 mei 2020. <https://www.parool.nl/nieuws/de-online-iftar-met-pubquiz-dadels-in-beeld-we-gaan-eten~b7756768/>.

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. 2020. "Wat is COVID-19?" De ziekte COVID-19. Geraadpleegd in september 2020. <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/ziekte>.

NU.nl. 2020. "Tijdlijn: Het coronavirus in Nederland." *NU.nl*, 27 maart 2020. <https://www.nu.nl/coronavirus/6040831/tijdlijn-het-coronavirus-in-nederland.html>.

Rijksoverheid. 2020 "Behoedzaam vieren van geloof." Nieuws. Geraadpleegd in september 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/nieuws/2020/10/05/behoeftzaam-vieren-van-geloof>.

Rijksoverheid. 2020. "Coronamaatregelen verlengd tot en met dinsdag 28 april." Nieuws. Geraadpleegd in september 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/03/31/coronamaatregelen-verlengd-tot-en-met-dinsdag-28-april>.

Rijksoverheid. 2020. "Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 17 april 2020." Documenten. Geraadpleegd in september 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/17/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-17-april-2020>.

Rijksoverheid. 2020. "Naar de kerk, moskee, synagoge of ander gebedshuis." Corona en cultuur, uitgaan en sport. Geraadpleegd in september 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/openbaar-en-dagelijks-leven/religieuze-en-levensbeschouwelijke-bijeenkomsten>.

Rijksoverheid. 2020. "Regels voor binnen en buiten." De Nederlandse aanpak en maatregelen. Geraadpleegd in september 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/nederlandse-maatregelen-tegen-het-coronavirus/openbaar-en-dagelijks-leven>.

Rijksoverheid. 2020. "Vermijd drukte, houd 1,5 meter afstand." Nieuws. Geraadpleegd in september 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/05/06/vermijd-drukke-houd-15-meter-afstand>.

RTL Nieuws. 2020. "Niet samen bidden en geen groot Suikerfeest: ramadan dit jaar anders." *RTL Nieuws*, 24 maart 2020. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5068081/april-mei-ramadan-suikerfeest-corona-coronavirus-covid-19-islam>.

RTL Nieuws. 2020 "Sobere ramadan door corona: 'Verdrietig, zo'n lege moskee'." *RTL Nieuws*, 23 april 2020. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5097701/ramadan-coronavirus-covid-19-imams-jongeren-straat-iftar-moskee>.

Van Beek, Marije. 2020. "De 'ivtar' is virtueel en vegetarisch." *Trouw*, 3 mei 2020. <https://www.trouw.nl/nieuws/de-ivtar-is-virtueel-en-vegetarisch~b638f4cf/>.

Van der Beek, Hans. 2020. "De ramadan dit jaar: pover, maar meer dan ooit een tijd van bezinning." *Parool*, 22 april 2020. <https://www.parool.nl/nieuws/de-ramadan-dit-jaar-pover-maar-meer-dan-ooit-een-tijd-van-bezinning~b3d5cc6c/>.

World Health Organization. 2020. "Overview." WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard. Geraadpleegd in januari 2021. <https://covid19.who.int/>.

Bijlagen

Bijlage A: Gehanteerde vragenlijst tijdens de semigestructureerde interviews met zevental respondenten

Off record

1. Doel onderzoek
2. Doel interview
3. Doornemen algemene persoonsgegevens: naam, geboorteplaats, leeftijd, beroep, gezinssamenstelling, mate van praktiseren geloof.

Interview

(1) Doctrinaire dimensie

- Wat vindt u normaal gesproken belangrijk tijdens de ramadan?
- Voor wie doet u de ramadan?
- Heeft u de ramadan anders ervaren dit jaar? Zo ja, wat waren de grootste verschillen?
- Het doen van aalmoezen: hoe was dat in 2020 in vergelijking met de jaren daarvoor?
- *Taqwa*: hoe heeft u dit gepraktiseerd in 2020 in vergelijking met voorgaande jaren? Waren er grote verschillen, hoe was dit?

(2) Rituele dimensie

- Welke dingen doet u normaal gesproken tijdens de ramadan die u de rest van het jaar niet doet?
- Hebben de coronamaatregelen daar het afgelopen jaar iets aan veranderd? Hoe was dat?
- Gebeden: is de inhoud van uw smeebeden veranderd vanwege de pandemie? Heeft u zich specifiek gericht op thema's als de pandemie/angst? Vaker gebeden? Waarom?

(3) Narratieve en mythische dimensie

- Zijn er bepaalde verzen of verhalen uit de Koran die dit jaar meer aandacht hebben gekregen dan normaal, bijvoorbeeld in preken van de imam of op sociale media? Zo ja, welke? Wat deed dit met u?
- Heeft u zelf wel eens een verklaring geprobeerd te vinden in de Koran of hadith voor de pandemie?
- Was dit voor u een inspiratiebron om de maatregelen tijdens de ramadan op te volgen?

(4) Materiële dimensie

- Kon u wel of niet naar de moskee? Hoe was dit?
- Hoe kwam uw religieuze gemeenschap wél samen dit jaar tijdens de ramadan? Hoe was dit in vergelijking met voorgaande jaren? Speelde online een grote rol?
- Werden er dingen vanuit de gemeenschap georganiseerd die zonder de coronapandemie denkt u niet waren georganiseerd?

(5) Sociale dimensie

- Hoe was de ramadan voor u dit jaar wat betreft het sociale aspect? Wat heeft u gemist en wat heeft het u gebracht?
- Hoe was het Suikerfeest in vergelijking met voorgaande jaren?
- Hoe was het voor u dat u dit jaar nauwelijks familie en vrienden kon ontmoeten voor de *iftar*?
- Gingen de gesprekken onderling vaak over de pandemie of viel dit wel mee? Wat werd er op zulke momenten besproken?

(6) Emotionele dimensie

- Hoe bent u emotioneel gezien met de veranderingen dit jaar omgegaan?
- Volgens Smart kunnen plekken een ervaring en emotie als het ware 'aanzetten', zoals het binnenlopen van een gebedsgebouw. Hoe heeft u het niet kunnen bezoeken van de moskee dit jaar emotioneel gezien ervaren?

(7) Ethische dimensie

- Werden mensen binnen uw religieuze gemeenschap gemotiveerd om de coronamaatregelen op te volgen gedurende de ramadan? Hoe werd dit gedaan?

Bijlage B: Overzicht respondenten

Naam	Geslacht	Leeftijd	Burgerlijke staat	Woonplaats	Datum interview
Nada	Vrouw	41	Getrouwd	Gouda	9 oktober 2020
Sophia	Vrouw	23	Alleenstaand	Ede	9 oktober 2020
Ibrahim	Man	44	Getrouwd	Den Haag	15 oktober 2020
Saida	Vrouw	35	Alleenstaand	Roosendaal	15 oktober 2020
Nikki	Vrouw	38	Getrouwd	Rotterdam	16 oktober 2020
Mike	Man	28	Getrouwd	Schiedam	16 oktober 2020
Amina	Vrouw	29	Alleenstaand	Driebergen	27 oktober 2020

*De namen van de respondenten zijn geanonimiseerd om hun privacy te waarborgen.